

Тамистава Тергил

3♦1988

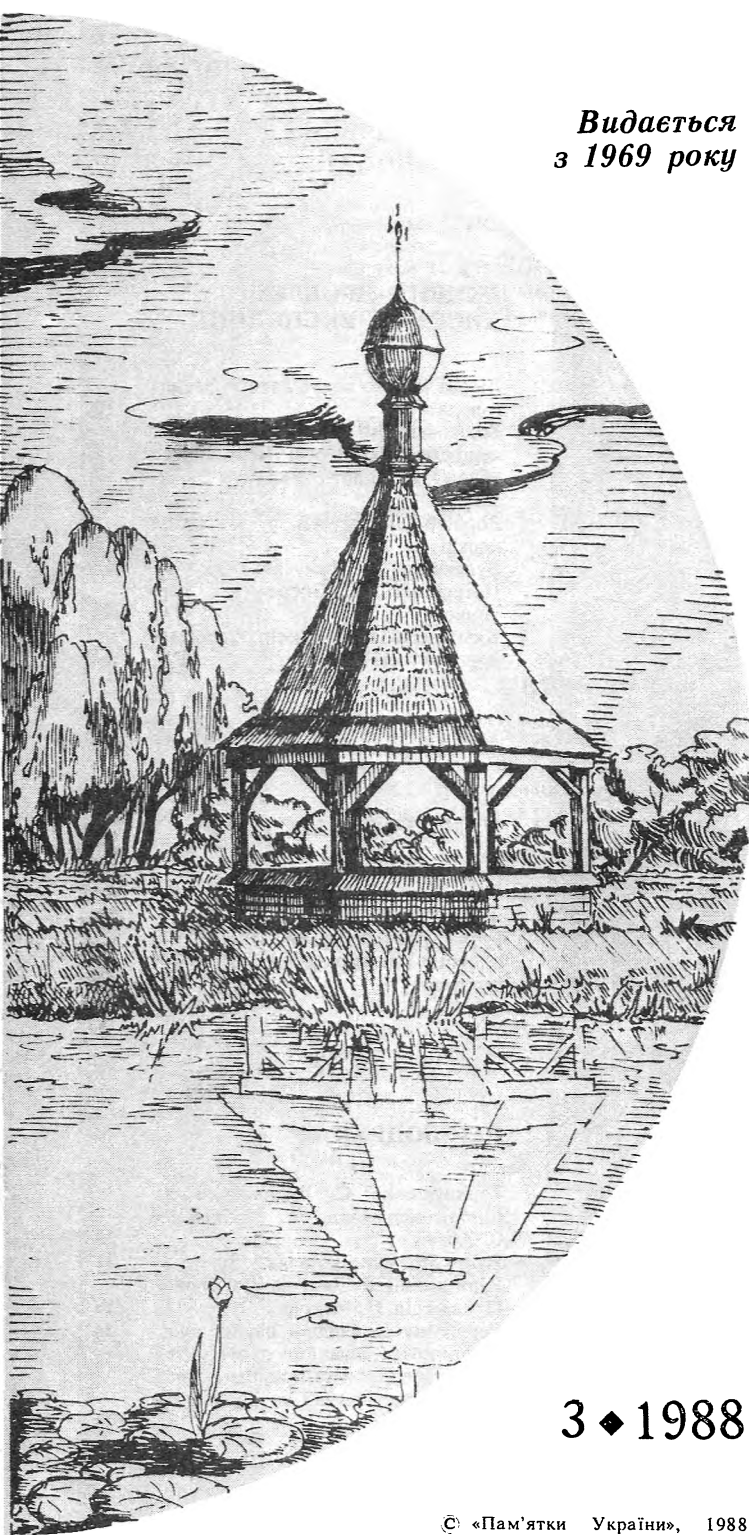
Пам'ятки України

Піклування про першовитоки духовності — риса,
гідна нашого часу

**Щоквартальний інформаційно-
методичний бюлетень
Українського товариства
охорони пам'яток
історії та культури**

**Видається
з 1969 року**

3 ♦ 1988

**"THE MONUMENTS
OF UKRAINE"**

In this issue

The quarterly "Pamyatky Ukrayiny" ("The Monuments of Ukraine") is published by the Ukrainian Historical and Cultural Monuments Protection Society, a public body of some 18 million members.

Heritage preservation more and more projects against Democratization and Glasnost processes. An extra proof — this issue's extensive coverage of readers' letters on once untouchable themes, in particular honouring the memory of the victims of Stalinism and our national heroes.

"Who'll hear the Chimes of Zvenigorod's Bells?" — queries journalist Nadiya Lissova in the heading of her article about protection of archaeological monuments of an Old Rus town Zvenigorod. "PU" special correspondent Viacheslav Briukhovetsky, D.Sc. (Philology) addresses an open letter to I. Lutak, First Secretary of the Cherkassy Region Party Committee.

Items "Former Church as a Museum", "Why is it neglected?", "Safe through the efforts of local preservationists" by Lyubomir Vorobii, Natalya Bulayevska, Viktor Pogrebnyak continue the thoughtful conversion and re-use of religious buildings and their artistic contents.

The section "Heritage Preservation Studies" inserts studies "The Criteria of Historical Heritage Evaluation" by Volodymyr Tymofiyenko, Cand. Sc. (History of Art) and "The Kiev Society for History and Art Monuments Protection" (about a public association at the turn of the century) by archivist Igor Gyrych.

Highlight of the issue — Andrii Berezhyna's serial "Our Souls' Temples". It deals with ruthless demolitions of architectural monuments in the 1930s, including the Mikhailovsky Gold-domed Monastery in Kiev. Another item of the section "First-print" are largely unpublished and little known materials on the noted archaeologist Mikhailo Rudynsky including Stefan Taranushenko's article first-print.

Also in this issue: culture news and selected bibliography.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро ТРОНЬКО
(головний редактор),
Іван АРХИПОВ,
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ,
Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ,
Ольга КОСТЮК
(відповідальний секретар),
Олег МИКИТЕНКО,
Григорій ПІНЧУК,
Володимир САМОЙЛОВ,
Анатолій СЕРИКОВ
(заступник головного редактора),
Олесь СИЛИН,
Дмитро ТЕЛЕГІН,
Аркадій ТКАЧ,
Надія ЦИСИК
(заступник головного редактора),
Федір ШЕВЧЕНКО

РЕДАКЦІЯ:

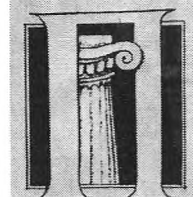
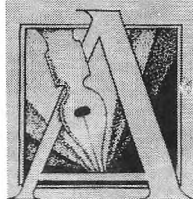
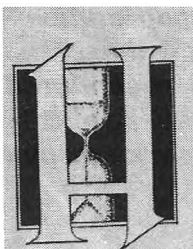
Анатолій СЕРИКОВ
(завідувач),
Надія ЦИСИК
(художньо-поліграфічне оформлення, пам'ятки археології та образотворчого мистецтва),
Ольга КОСТЮК
(пам'яткознавство, методика і практика),
Олександр НЕЖИВИЙ
(пам'ятки містобудування і архітектури та документальні).
Дарія ШАБЛІЙ
(пам'ятки науково-технічного прогресу і трудової діяльності людини, фольклору та етнографії)

На обкладинці: О. Хвостенко-Хвостов. «Під Жовтими Водами». Ескіз до опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький». 1951.

«ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНИ»
№ 3, 1988 г. Информационно-методический бюллетень (на украинском языке). Издательство «Мистецтво». Черговий редактор О. Неживий. Художній редактор Ю. Тюрін. Технічний редактор Г. Щепелева. Коректор Т. Ерцен. Художній макет В. Петрова. Здано до складання 20.06.88. Підписано до друку 04.08.88. БФ 39890. 70×108/16. Офсетний друк. 5,95 умовн.-друк. арк., 8,1 умовн. ф.-відб., 8,9 обл.-вид. арк. Тираж 81250 прим. Зам. 02697. Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50. Ордена Леніна комбінат печатного видавництва «Радянська Україна». 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50. Текст складено із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

НА ВІСТРІ ЧАСУ

Листи читачів про Ленінський план монументальної пропаганди	4
Гісцова Л. І можна, і треба	6
Довкола Івана Сірка. Добірка відгуків	8
Ситник А. З ювілеєм, пам'ятко!	33

АКЦЕНТ: ПРОБЛЕМИ, ДИСКУСІЇ, ЕКСПЕДИЦІЇ

Лісова Н. Хто почує дзвони Звенигорода?	10
Брюховецький В. Відкритий лист першому секретареві Черкаського обкому Компартії України І. Лу-таку	13
Воробій Л. Музей у колишній церкві	15
Булаєвська Н. Чому занедбано?	18
Погребняк В. Збережено первинною	18
Кам'янець-Подільський. Інформує корпункт «ПУ»	64

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Тимофієнко В. Критерії оцінювання пам'яток історії	19
Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва	58

ПЕРШОДРУК

Таранушенко С. Рудинський як мистецтвознавець. Публікація С. Абази	20
Ротач П. «Усе, що взяв у дорогу» Рудинський М. Лист до З. Форової.	21
Публікація П. Ротача	23
Бережина А. Собори наших душ	24
Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи. Доповідна записка 1933 р. Публікація А. Бережини	25

ЧИ БУТИ
РУБРИЦІ?

Це допоможуть
з'ясувати лише
листки читачів

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

Силин О. Брама богатирської застави	34
Детярьов М. Дебоскетівський льох	36

ПЕРЕХРЕСТЯ: ТРУД, ТЕХНІКА, ПРОГРЕС

Денисенко А. Повернімося до першовитоків	37
Тепляков Г. Шахтарський музей	39
Бахно В. Водяний млин	39
Скуратівський В. Гамора	40

РАКУРС: МУЗЕЇ, КОЛЕКЦІЇ, ВИСТАВКИ

Гламазда М. У духовну скарбницю	41
Сегеда С. Козацькі портрети	43
Саноцька Х. Образи старого Львова	44

ФОЛЬКЛОР ТА ЕТНОГРАФІЯ

Орел Л. Жниварські звичаї та обряди	46
Шевчук С. Народознавчі збірки	48
Експедиція «Щоб не спинивсь гончарський круг»	50
Шаблій Д. Передати вікам	52

ГРОМАДСЬКІ ФОРМУВАННЯ

Костюк О. Телеграма	54
Громадський контроль	56
Іванов С. Напівзаходами не обійтись	57
Лауреати «ПУ»	62

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

Про заходи по дальшому удосконалюванню діяльності Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури	60
Бібліографічний аркуш	62
Редакційне листування	13, 17, 51
Хроніка	53, 61

КШИШТОФ НОВІНЬСЬКИЙ І ЛІДІЯ БРУШЕВСЬКА

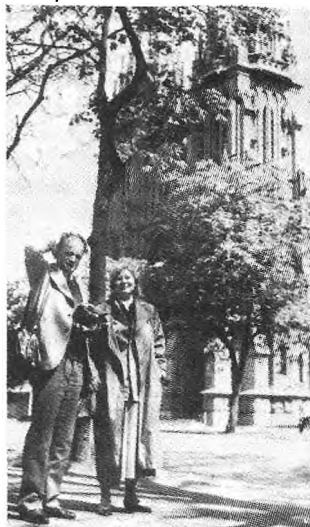
— головний редактор видавництва Центру документації пам'яток Польської Народної Республіки, головний редактор журналу «Spotkania z zabytkami» і заступник головного редактора цього журналу з 9 по 16 травня гостювали в редакції «ПУ», Республіканському правлінні і Львівській обласній організації Товариства. Вони ознайомилися з системою охорони пам'яток у нашій республіці, роботою Товариства і його громадських формувань, оцінили визначні пам'ятки архітектури Києва, Львова і Переяслава-Хмельницького, відвідали Музей народної архітектури та побуту УРСР.

На прес-конференції для активістів і штатних працівників Товариства гості розповіли про облік, охорону і використання пам'яток у ПНР. У Центрі документації пам'яток, сказав Кшиштоф Новинський, зосереджена картотека на всі архітектурні об'єкти країни, споруджені до середини нинішнього століття.

Актив Товариства зацікавила і видавнича діяльність Центру, який окрім журналів «Spotkania z zabytkami» та «Ochrona zabytków» популяризує історико-культурну спадщину засобами малої поліграфії (ротатор, ротапринт тощо).

(Детальніше про роботу Центру документації пам'яток ПНР та журналу «Spotkania z zabytkami» читайте у наступному номері).

В кінці перебування було підписано договір про тісне співробітництво між колективами редакцій «Пам'ятки України» та «Spotkania z zabytkami».

ЛИСТИ ЧИТАЧІВ ПРО ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН МОНУМЕН- ТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ

Осягаючи вагомі здобутки Ленінського плану монументальної пропаганди як унікального літопису історії, яскравого свідчення неперервності пам'яті минулих поколінь, водночас відзначаємо ще далеко не повне використання його духовного потенціалу.

Сьогодні, в умовах всезростаючого інтересу до історико-культурного надбання людства в цілому і кожного народу зокрема, осмисленого погляду на минуле і сучасне, мусимо нарешті повернутися чесним обличчям до своєї історії та культури, до своїх витоків, мусимо ще й ще раз доходити ленінського розуміння засад і принципів монументальної пропаганди.

Усвідомлюючи важливість збереження духовної спадщини як всенародного надбання, причетність до історії Вітчизни, маємо плекати не тільки почуття гордості за цю спадщину, а й, передусім, високу міру стурбованості за її збереження, донесення до майбутніх поколінь. У цьому контексті — за Ленінським планом монументальної пропаганди не тільки минуле, а й майбутнє.

Важливим кроком на шляху до глибоко принципового ставлення щодо історико-культурного надбання може стати розробка комплексних програм «Національне надбання», спрямованих на накреслення основних напрямків охорони і використання пам'яток.

Гласність і врахування думки населення, всебічна підтримка ініціатив і починів ентузіастів, подальший розвиток соціально-політичної активності громадян — без цього сьогодні немислиме справді ленінське ставлення до історико-культурних надбань, повнокровне життя Ленінського плану монументальної пропаганди.

Як член Товариства з 1970 року клопочуся охороною пам'яток археології та архітектури, ремонтом і спорудженням пам'ятників полеглим воїнам Великої Вітчизняної війни.

Проте прикро, що ми вибірково відзначаємо події вітчизняної історії, багато чого сором'язливо замовчуємо, а то й зневажаємо. Скажімо, скільки державних діячів, письменників, журналістів, учителів і простих селян-хліборобів винищено в зловісний період культу! Скільки людей загинуло від організованого «зодчим» штучного голоду 1933 року! Сталіністи уперто намагаються приховати відомості про злочини і геноцид на Україні в 30-х роках, але правді рота не заткнути, як сонця фартухом не затулити.

Пропоную на добровільні внески трудящих побудувати над Дніпром величний меморіал жертвам сталінських репресій і голоду 1933 року, щорічно навесні вшановувати їх пам'ять громадською панахидою.

Думаю, діячі культури, письменники, журналісти — усі чесні люди підтримають цю акцію пам'яті. У фонд будівництва меморіалу особисто я передаю місячну пенсію.

Іван ЛИСИЙ,
інвалід Великої Вітчизняної війни,
ветеран праці, активіст Товариства.

м. Конотоп
на Сумщині

Майже у центрі Львова, на площі 300-річчя Возз'єднання, у сквері лежить великий камінь з написом на меморіальній таблиці: «Тут буде споруджено монумент на честь возз'єднання українського народу в єдиний Українській Радянській державі. Закладено 30 жовтня 1949 року».

Очевидно, пам'ятник на честь возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР мав би стати першим в історії радянського Львова. І його планувалося відкрити, мабуть ще в 1954 році, до 300-річчя возз'єднання України з Росією (тепер ця подія увічнена в назві площі). Проте вже давно минули ці дати. А камінь стоїть. І буде сумно, коли ми «відзначатимемо» 40-річчя його закладки. Ще сумніше буде тоді, коли зустрінемо піввіковий ювілей без пам'ятника.

Скільки крові пролилося, щоб здійснилася мрія возз'єднання! Ми пам'ятаємо і радянських воїнів, які віддали своє життя за визволення Західної України від німецько-фашистських загарбників. Як мало зроблено й для увічнення пам'яті тих, хто боровся проти українського буржуазного націоналізму.

Коли ж, нарешті, цей камінь зрушиться з місця? І чи побачимо ми в день піввікового ювілею возз'єднання пам'ятник, гідний нашого старовинного Львова?

Редакція газети «Вільна Україна» торік публікувала мого листа з цього приводу і надіслала копію у Львівський міськвиконком. Проте звідти, як кажуть, ні привіту, ні відповіді.

Звертаюся до Товариства з пропозицією оголосити конкурс на кращий проект пам'ятника на честь возз'єднання. Може, бодай у такий засіб мерія міста Львова змуслена буде прислухатися до голосу громадськості і прискорити справу.

Олександр КОЗАРІЗ,
журналіст.

Львів

Хочу висловити свої міркування, роздуми після ознайомлення з публікацією.

Гортаючи якось журнал «Україна», натрапив на інформацію і фото пам'ятника М. Кутузову (1986, № 20, с. 21), спорудженого у Бродях Львівської області. Виявляється, він там двічі був і це увічнено. Пригадався й величезний, на сотні тисяч карбованців ансамбль на Анорському перевалі під Анапою, на якому викарбувано: «На этом месте в бою с турками кн. Михаил Илларионович Кутузов, впоследствии фельд-маршал русской армии, в бою с турками потерял глаз». Ні, це не жарт. А нещодавно газети із захопленням писали, що такого ж гатунку меморіальний комплекс збудовано 1982 року «на месте гибели Александра І» (ймовірної).

Цікаво, хто приймає рішення про будівництво таких панегіриків? Чому заздалегідь не публікуються проекти, а Міністерство культури УРСР без широкого обговорення виділяє на них народні гроші? На реставрацію ж неминущих народних скарбів, пам'яток культури грошей або «нема», або «не вистачає».

На жаль, багато років не спроможемося належно пошанувати, встановивши пам'ятники, Сірка на його батьківщині, Дорошенка, Сагайдачного, Пугачова, Разіна, Калнишевського, інших народних героїв, оспіваних у піснях і в пам'яті багатьох поколінь.

Висловлюю обурення такими діями і бездіяльністю Міністерства культури УРСР.

Ми є членами Товариства охорони пам'яток, платимо внески, а установи, в яких працюємо, — колективні члени Товариства, що теж виділяють кошти, то хочемо знати, чому наші гроші не використовуються на пошанування народних героїв.

Вважаю, Міністерству культури УРСР і Товариству охорони пам'яток слід заздалегідь публікувати списки пам'ятників і місце їх спорудження, щоб люди знали і могли висловити своє ставлення.

Анатолій ЗДОРОВИЙ,
науковець.

Харків

Український письменник, театральний і громадський діяч Михайло Старицький ще в період темного царства зумів домогтися друкування книг українською мовою. У його творах змальовується героїзм українського козацтва в боротьбі за національну волю, проголошується єднання слов'янських народів за національне звільнення, зокрема за право розмовляти українською мовою, писати, читати, за віру і правду, проти польсько-шляхетського вторгнення на Україну.

На цю тему М. Старицький написав повісті «Оборона Буші» і «Облога Буші».

Я народився в цьому селі, виріс, працював учителем в рідній школі, знаю там всі історичні місця. Донедавна у селі Буші Ямпільського району на Вінниччині стояла-красувалася чудова церква. Нині її зруйнували — хто-зна для чого. Залишилася ще вежа, в якій створюється музей.

Пропоную саме на цьому історичному місці спорудити пам'ятник Михайлу Старицькому.

Анатолій МЕЛЬНИК,
вчитель-пенсіонер.

с. Петропавлівка
Запорізької області

Публікація В. Войналовича та Ю. Данилюка «Ленінські уроки монументальної пропаганди» (ПУ, № 2, с. 15); акцентовані в ній проблеми зацікавили читачів. Порухення ленінських засад монументальної пропаганди, залучення громадської думки до вирішення актуальних проблем сучасності, увічнення видатних подій і діячів шляхом створення фондів окремих пам'ятників — теми перших відгуків. Вміщуючи деякі з них, редакція сподівається на подальше зацікавлене обговорення.

— Любов Захарівно, свого часу на сторінках нашого видання побачила світ стаття Костя Кушніра-Марченка «Чи не можна, чи не треба?» (1987, № 3, с. 60—62, передмова і публікація С. Білокона), де краєзнавець-самоук, землероб розповідав, як пробував він до революції потрапити у державні архіви, щоб «покопатися у минулому». Приміром, архів Полтавської казенної палати відповів, буцімто не його «діло вмішуватись у їх архів» і послався на якісь там статті. Не дуже таланило простому селянинові ознайомитись із документальними пам'ятками й в інших сховищах.

Якщо сьогодні от такий краєзнавець із глибини звернеться до вашого архіву, то зможе розшукати щось з історії свого села чи роду?

— Як ви знаєте, тільки Великий Жовтень поклав початок новій організації архівної справи. Ленінський декрет «Про організацію і централізацію архівної справи» 1 червня 1918 року оголосив документальні матеріали державних і приватних архівів всенародного власністю. Тож ніяких обмежень для громадян нашої країни, незалежно від їх освіти, місця проживання, у користуванні архівами взагалі

Із директором Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві Любов'ю ГІСЦОВОЮ бесідує кореспондент «ПУ»

найгрунтовніші відповіді надіслати. Із виступів преси, вашого видання, зокрема, коли довідуємося про існування якогось громадського музею, то самі надсилаємо туди відомості про наявні краєзнавчі матеріали, а згодом отримуємо замовлення на їх фотокопіювання або прибувають місцеві дослідники.

У ЦДІА УРСР у Києві зберігаються документи за період із XIV століття до 1917 року, а в окремих випадках і 1920-го, з історії Правобережної України (в основному XVI—XIX ст.), Слобідської України (друга половина XVII — перша чверть XIX ст.), Лівобережної України (XVII, фрагментарно, переважно XVIII ст.). Найширше, звичайно, представлено соціальний розвиток цих регіонів матеріалами XIX століття. Документи Південної України датуються XVIII—XIX століттями, з-поміж них особливої уваги заслуговує фонд Коша Нової Запорізької Січі (1734—1775 рр.), із якого можна довідатись про заселення краю, заснування хуторів, сіл, містечок.

Загалом, у нашому архіві зосереджено комплекс фондів, які в сумі своїй дають можливість висвітлити історію України феодальної доби у повному обсязі.

— Які несподіванки чагують на неофітів при першому зверненні?

— Давні документи вимагають певних знань. Старої мови насамперед. На території України у зв'язку з її такою складною історією, наприклад, приналежністю до Польської держа-

І М О Ж Н А ,

і нашим зокрема не існує. У ЦДІА УРСР документів, доступ до яких обмежений, практично немає.

— Але побутує думка, мовляв, у архівах розшуки ведуть лише вчені, кандидати і доктори наук...

— Ні, може звернутися і простий чоловік, тим більше краєзнавець, і працювати за обраною темою, не лише вивчати історію рідного села, краю, а й вести генеалогічні дослідження, як прагнув Кушнір-Марченко. Найчастіше, перш, ніж приїхати, краєзнавці роблять письмові запити. За географічним каталогом, де відображено 75—80 відсотків зосереджених у фондах документів, інформуємо про наявне. Практично кожний, хто звертається до нашого архіву, одержує бодай одну вісточку з давнини про своє село чи містечко. Запитів різного характеру отримуємо щорічно до трьохсот, а останнім часом їх число росте.

— Не боїтеся, що після публікації вашого інтерв'ю отримуватимете іще більшу пошту?

— Ні, навпаки, будемо раді. Прагнутиremo

ви, було у вжитку кілька мов. Тож маємо документи старопольською мовою, латиною, яка певний час була державною мовою Речі Посполитої, староукраїнською, староросійською, старобілоруською мовами. Саме письмо, графіка дуже відмінні від сучасних. Але й цій біді можна зарадити: в архіві є відділ давніх актів, де працюють знавці перелічених мов і можуть надати кваліфіковану допомогу.

Для тривалих досліджень, безперечно, треба мати певні знання і навички практичного освоєння старовинних текстів. Той же Кушнір, пригадує, у Генеральному описі Лівобережної України, так званому Румянцевському описі, не все зрозумів, на що йому служителі архіву сказали: не переживайте, навіть ми не все тут розбираємо. Ця пам'ятка написана палеографією XVIII століття і справді складна для сучасного прочитання.

Потребує студіювання і тодішня правова, побутова термінологія.

— У цьому зв'язку постає потреба фахового прочитання і популяризації писемних пам'яток...

— Архів дещо робить. Готуємо збірники документів. Скажімо, періоду XVIII—XIX сто-

літь в останні роки видали три томи збірника «Селянський рух на Україні» і два — «Робітничий рух на Україні». За нашою участю укладено корпус матеріалів про діяльність Богдана Хмельницького, возз'єднання України з Росією. Зараз видавництво «Наукова думка» має також видати «Описи Київського намісництва XVIII століття», які зацікавлять краєзнавців Чернігівщини, Полтавщини, Лівобережної Київщини, Черкащини ґрунтовними відомостями про такі повітові містечка як Остер, Козелець, Пирятин, Миргород. Є там і географічні, топографічні, історичні описи місцевостей, подані карти, герби населених пунктів. За зміщеними реєстрами можна з'ясувати, скільки населення, хат мали на той час хутори, села, хто ними володів. Одне слово, видання має бути дуже корисне краєлюбам.

— Ви, мабуть, не випадково так детально характеризуете архівні матеріали, що становлять краєзнавчий інтерес?

— У нас давня співдружність з краєзнавцями. Започаткована іще в ході підготовки до видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Уже згадуваний географічний каталог формувался шляхом планомірного виявлення

шанувальників пам'яток торували шлях до архіву? Чи не прислужаться цьому тісніші контакти з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури?

— Звичайно. Товариство часом збирає парадні пленуми, а більша користь, гадаю, від практичних конференцій чи семінарів для аматорів-краєзнавців, безпосередніх дослідників і охоронців пам'яток. У формі навчання можна розповісти, як відшукати потрібний документ, правильно використати, куди звертатися за необхідною інформацією. Доцільним видається і співробітництво з друкованим органом Товариства. Нині багатьох цікавить охорона пам'яток до революції, діяльність архівних комісій зокрема, інших добродійних товариств, чий фонди зберігаються в ЦДІА. Як не парадоксально звучить давній вираз про те, що нове — це давно забуте старе, але зараз відроджується багато давніх форм, наповнюючись сьогоденним змістом. Та й ідея заснування

І ТРЕБА

архівних даних про населені пункти іще на початковому етапі цієї роботи, а зараз налічує 61 тисячу карток. Власне, тут зацікавленість і користь обопільна.

— Така співдружність складає честь вашою архівові. Гадаю, вона матиме плідне продовження у роботі над багатотомним Зводом пам'яток історії та культури народів СРСР?

— Уже має. Ми знову ж таки продовжуємо каталогізувати фонди, тобто поповнювати каталоги інформацією про зміст документів, в тому числі, звичайно, пильну увагу звертаємо на відомості про пам'ятки архітектури, містобудування, історії...

— В останні роки засвідчено значний ріст інтересу широких верств до історико-культурної спадщини.

— Люди, які звертаються до нас, часто вражають своїм інтересом до минулого. Якось приїздить молодий чоловік, йому десь трохи за тридцять. Перебуваю, говорить, у додатковій відпустці за роботу по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, шоферував. Хотілося б знати більше про Густинський монастир, недалеко живу, бачу занепад, його сумну долю, хочу щось зробити для врятування. Архів має багато матеріалів з історії Густині, відомої колись не лише як релігійний, а й культурний центр, де писався славнозвісний Густинський літопис, то були раді відкриттям Миколи Куриленка.

— Приклад справді вартий і поваги, і наслідування. Але що можна зробити, щоб більше

товариства охорони пам'яток далі не нова, така інституція існувала, приміром, у Києві (1910—1919 pp.).

Звертання до історії, до своїх коренів завжди було ознакою цивілізованості, високої культури. — Символічності нині набувають і слова Кушніра-Марченка: «На цих думках я часто становлюсь і дуже бажаю знайти такі джерела, звідкіль можна б узнати, коли уперше з'явилися наші села, хто у їх перший одчався жить... Хотів би я вияснити, чого це так — чи не можна, чи не треба мужикові знати, що в його рідних селах було й робилось за сотні років».

Великий Жовтень, 70 років тому підписаний В. І. Леніним декрет про архіви дали однозначну відповідь на ці слова. Але чи вичерпався їх зміст?

**НЕОБХІДНІСТЬ УВІЧНЕННЯ
ЛЕГЕНДАРНОГО ІВАНА СІРКА НА ЙОГО
БАТЬКІВЩИНІ В МІСТІ МЕРЕФІ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТОВАРИСТВО ОБ-
СТОЮЄ ПРОТЯГОМ БАГАТЬОХ РОКІВ.
НА ЖАЛЬ, В НЕРОБОЧІЙ АТМОСФЕРІ НЕ-
ДАВНЬОГО ЗАСТОЮ УПРАВЛІНЦІ НА ПО-
САДАХ ЗВОЛІКАЛИ З ВИРІШЕННЯМ
ЦЬОГО ПИТАННЯ, ІГНОРУВАЛИ ДУМКУ
ГРОМАДСЬКОСТІ. ПУБЛІКАЦІЯ
О. НЕЖИВОГО «ЧИ БУТИ ІВАНУ СІРКУ
В МЕРЕФІ?» (ПУ, 1987, № 4) СПРИЧИНИЛА
ШИРОКЕ ОБГОВОРЕННЯ ЦІЄЇ ПРО-
БЛЕМИ, ВИКЛИКАЛА ВІДГУКИ
АКТИВІСТІВ ТОВАРИСТВА.**

З обуренням прочитав у «Пам'ятниках України» (1987, № 4) та «Україні» (1988, № 15) про небажання міських властей поставити пам'ятник легендарному народному героєві, кошовому Іванові Сірку в Мерефії.

Давайте пройдемося в уяві містами України і приглянемося, як матеріалізовано нашу істо-

культури та всіма людьми, для яких дорога честь народу, і змусив управлінців відкрити зелену вулицю встановленню пам'ятника І. Сірку. Якщо ж для його спорудження бракує коштів, то повідомте, куди їх перераховувати.

І. ЛЕГКОДУХ, О. ЛІЛЕВМАН.

Херсон

* * *

Прочитав статтю Олександра Неживого «Чи бути Івану Сірку в Мерефії?» і серце зашеміло від болю. До яких пір ми обмежуватимемо себе в культурному розвитку? Чому обрізуємо собі коріння, залишаючи куці обрубки? Адже історія наша починалася не вчора і не позавчора, а тягнеться з глибини віків. Чому ближнє минуле навчилися шанувати, а те, що датується століттями, недооцінюємо? Хто відповідь на ці запитання? Можливо тов. Храбан? «Історико-архівні матеріали не дають підстав вважати І. Сірка такою видатною історичною особою і народним героєм...» Дозвольте запитати, хто зробив такий висновок і на основі яких

ДОВКОЛА ІВАНА

ричну пам'ять у назвах вулиць, майданів тощо. Спробуємо знайти імена українських національних героїв, таких як І. Богун, М. Кривоніс, Д. Нечай, Н. Морозенко, Д. Байда-Вишневецький, С. Наливайко, Т. Трясило, П. Конашевич-Сагайдачний, Максим Залізняк чи згаданий І. Сірко і багато інших, про яких співається в історичних піснях, що поступово забуваються і, внаслідок певних обставин, уже майже забуті. А сприяють цьому такі ж міські (і не тільки міські) власті.

Я. ГОМЗА.

снт Очеретине
Донецької області

історико-архівних матеріалів? Хто і яких? Конкретно, будь ласка! Нехай цей товариш виступить на сторінках преси, наведе свої докази. Може давайте проведемо дискусію «Роль Івана Сірка в житті українського народу і боротьбі проти іноземного поневолення?»

Звичайно, можна обійти поставлене питання, пославшись на те, що, мовляв, проблема давно вирішена «кимось» і подальшому розгляду не підлягає. Але, вибачте, коли і ким?

Олег П'ЯСЕЦЬКИЙ,
інженер.

м. Стрий Львівської області

* * *

Шановна редакціє!

Прочитали статтю про перипетії з вшануванням пам'яті Івана Сірка в Мерефії (ПУ, 1987, № 4, с. 60—61) й обурилися безмежно: національному герою України, видатному полководцю, поборнику дружби українського та російського народів на батьківщині не можуть поставити навіть погруддя! Це сором, ганьба для нас. Як відомо, його образ увічнили навіть на березі Ла-Маншу, в знак вдячності за військову допомогу запорожців французькому народові в боротьбі з іспанськими завойовниками.

Начальник управління культури Харківського облвиконкому т. Храбан повинна бути компетентною в питаннях вітчизняної історії, займаючи таку посаду, сором не знати про видатного земляка. Її висловлювання про героя образливі не тільки для його пам'яті, а й усього українського народу.

Ми вимагаємо, щоб ваш журнал виявив наполегливість, налагодив зв'язки з діячими

Публікація матеріалу «Чи бути Івану Сірку в Мерефії?» — значна допомога нашій довготривалій і майже безуспішній боротьбі проти «рідненьких безбаченків», яких у Харкові чимало. І не лише, на жаль, в обласному управлінні культури... Вирішення питання гальмується здебільшого через некомпетентність відповідальних осіб. Довга й невесела смуга боротьби з «происками націоналізму» для них ще не припинялася ніякою вказівкою згори, отже і «усердствуют» — за звичкою, інерцією, незважаючи на перебудову...

Нас підтримав на республіканській конференції «Великий Жовтень, перебудова, література» Ю. Мушкетик.

Громадою підготували чергового листа, але погруддя І. Сірка ще й досі стоїть між дровами на подвір'ї ентузіаста К. Романова. Щоправда, як повідомила обласна газета «Ленінська зміна», Мереф'янський міськвиконком вирішив встановити це погруддя як... експонат просто неба. Це вже збиткування над пам'яттю леген-

дарного народного героя! Невже йому складуть компанію скіфські баби й у такий спосіб буде вшановано державні, політичні, військові заслуги проводиря запорізьких козаків?!

Віктор БОЙКО, заступник голови правління Харківського обласного відділення Українського фонду культури.

* * *

Гадаємо, нема потреби нагадувати про роль запорізького козацтва в історії українського народу. З його середовища вийшли предки таких великих учених, як математик М. Остроградський, мандрівник М. Миклухо-Маклай, основоположник багатьох наук В. Вернадський...

Загальновідомо, що в усіх народів, у столицях їх держав встановлено пам'ятники найбільш видатним історичним діячам і національним героям. У столиці ж України, крім Богдану Хмельницькому, таких немає, а варто було б спорудити пам'ятник запорізькому козацтву. Настав час належно увічнити й таких народних героїв, як П. Сагайдачний, І. Сірко, І. Богун, С. Наливайко.

СІРКА

Якщо у реалізації цього виникнуть фінансові труднощі, то за цим справа не стане: усім миром допоможемо своїми заощадженнями. Хотілося б, аби ваше видання пропагувало цей почин і повідомило на своїх сторінках, куди перерахувати гроші.

В. СИДОРЕНКО, Ю. РОГОВИЙ, І. ЛЕГКОДУХ, члени Товариства.
Херсон

У ХАРКІВСЬКОМУ ОБЛВИКОНКОМІ

З метою увічнення пам'яті кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка, а також зважаючи на рекомендації Інституту історії АН УРСР, думку Спілки письменників України та прохання Харківського райвиконкому (рішення від 19 квітня 1988 року № 329), виконком обласної Ради народних депутатів постановив:

1. Встановити в 1988 році в м. Мерефії Харківської області пам'ятний знак кошовому отаману Запорізької Січі І. Сірку.

2. Харківському райвиконкому (т. Задорожній Л.) укласти угоду з Харківською скульптурною фабрикою (т. Шепіль В.) про виготовлення проектно-кошторисної документації та встановлення пам'ятного знака І. Сірку.

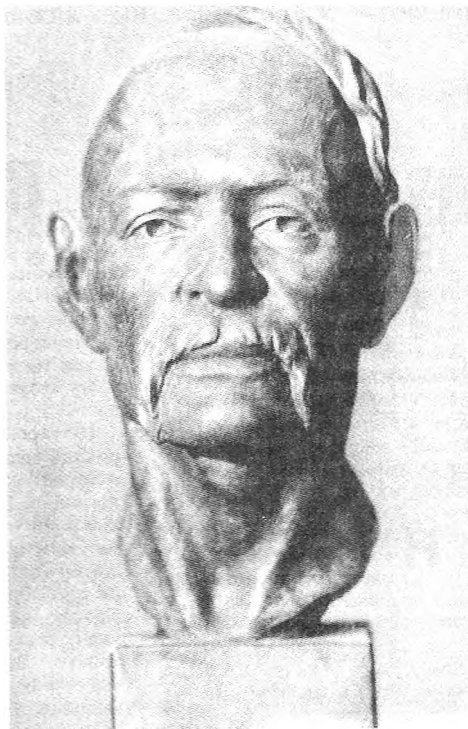
3. Оплату провести за рахунок Харківського району в сумі до 10 тисяч карбованців.

4. Просити Харківську обласну організацію Товариства взяти дольову участь в фінансуванні спорудження пам'ятного знака.

5. Контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника голови облвиконкому Пономарьову Г.

Голова Харківського
облвиконкому
Секретар

МОСЕЛЬСЬКИЙ О.
АННЕНКОВ В.

На спільній ноті

Шановна редакціє!

Важко мені передати свої почуття після ознайомлення із виступом Олександра Неживого «Чи бути Івану Сірку в Мерефії?» («Пам'ятники України», № 4 за 1987 рік). Як могла начальник управління культури Харківського облвиконкому Антоніна Храбан так відповісти: «Історико-архівні матеріали не дають підстав вважати І. Сірка такою видатною історичною особою і народним героєм... Тому вважаємо недоцільним спорудження пам'ятника І. Сірку». Та в 20-му ж числі вашого тижневика («Україна») за 1986 рік ґрунтовно й цікаво написала Олена Апанович про невмирущого кошового Запорізької Січі під рубрикою «Народні герої». Невже ви не заступитесь за честь козацького лицаря?

Андрій ЖУК.

Львів

Щоб заступитись за Івана Сірка перед товаришкою Храбан, треба всього лиш зазирнути в «Українську Радянську Енциклопедію». Там про нього сказано стисло, але промовисто.

Який же був Іван Сірко, чи заслужив нашої шани? Над цим роздумує історик і письменник Віталій Кулаковський, автор історичних романів «Северин Наливайко», «Максим Кривоніс», «Мартин Пушкар» (у статті «Лицар низового війська», яка публікується).

«Україна» (1988, № 15, с. 10—12).

ХТО ПОЧУЄ ДЗВОНІ

Не літописні коні п'ють воду і задивляються у плеса літописної Білки, що огинала колись двома руків'ями літописний Звенигород. Спинаються на узвишші понад розкопом поважні сучасні авто, місцеві чи з навколишніх сіл мешканці, а то й цікаві приїжджі — шанувальники знаної і ще далеко не пізньої історії краю.

Там, унизу на розкопі, з-під масного торф'яного чорнозему щедро проглядає 900-літнє обличчя колись могутнього столярного града однойменного удільного князівства Давньоруської держави — Звенигорода.

Щодо розташування 15 разів згаданого стародавніми літописами міста в науці довго точилися суперечки. І лише львівським археологам вдалося розкрити таємницю: літописний Звенигород топографічно співпадає із сучасною локалізацією села Звенигорода у Пустомитівському районі на Львівщині.

Наукове відкриття, довгоочікувана історична знахідка, коли хочете сенсація — чи не так? А звідси й закономірні сподівання на щасливу долю пам'ятки і, безперечно, невідкладні дослідницькі й консерваційні заходи на ній.

Майже 2000 років пролежавши у звенигородській землі, сріблясте дзеркальце навіть не потьмяніло. Але й на ньому, звісно, не віддзеркалився жоден сюжет з його прадавньої історії. Тільки на початку 50-х років виявлені під час розкопок в урочищах Гоевій Горі

та Загуменках поховання із срібними та бронзовими персями й сережками, випадково знайдені давньоруські металеві, кам'яні й кістяні вироби, рештки валів на чималій території серйозно нашкодхнули на роздуми, прикували увагу археологів до цієї місцевості.

1953 року Львівський історичний музей розпочав у Звенигороді систематичні археологічні розкопки. Перші знахідки на оточеному земляними валами городищі — сліди жител-напівземлянок, знаряддя для обробки кістки і рогу, відходи виробництва виправдали сподівання: вдалося встановити, що це — житла і майстерні давньоруських ремісників.

У 1965—1972 роках розкопки на городищі продовжила експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (керівник О. Ратич), починаючи з 1968 року спільна з Львівською обласною організацією Товариства. Тоді ж досліджено найзначніші знахідки у центрі давнього міста — залишки кам'яних будівель. Одна з них — давньоруський храм. Чималі розміри іншої споруди, декоративні полив'яні плитки, виявлені на її площі, велика кількість художньо-мистецьких виробів — скарб скляних браслетів, орнаментований кістяний гребінь, хрестик, виго-

товлений у техніці перегородчастої емалі, засвідчили, за припущенням учених, що це був князівський палац.

У 1977—1978 роках виявлено і обстежено дуже пошкоджені залишки дерев'яної церкви Параскеви-П'ятниці в урочищі П'ятницькому, спаленої, очевидно, на початку 1241 року монголо-татарськими ординцями. Відкрито неушкоджену ділянку підлоги із плиток (фрагменти кераміки датуються XII століттям). Тоді ж знайдено рідкісний високохудожній взірєць давньоруського мистецтва — фрагмент кам'яної іконки XII—XIII століть із зображенням двох апостолів.

Правління обласної організації Товариства тривалий час фінансувало дослідницькі роботи на території Звенигорода, клопоталося про взяття її на облік як пам'ятки союзного значення, неодноразово направляло групи фахівців, усіляко сприяло розв'язанню проблем, що виникали.

З 1982 року донині триває обстеження північно-східного передмістя давньоруської пам'ятки на площі близько 10

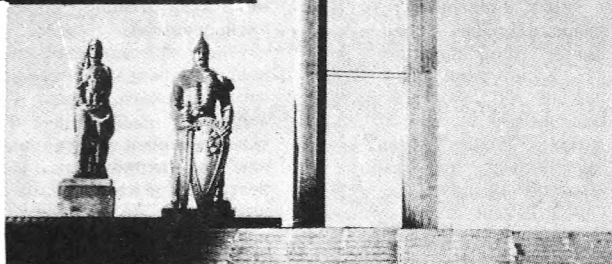

Звенигорода ?

гектарів. Виявлено залишки дерев'яних будівель, численні побутові речі і мистецькі твори кінця XI—XII століть. Багатющий науковий матеріал про давньоруське дерев'яне будівництво живить інтерес істориків архітектури, етнографів, краєзнавців.

Попри всі здобутки науковців, громадськість турбує реальна загроза втрати пам'ятки. Поглиблена зацікавленість археологів до цього унікального матеріалу, прагнення якомога швидше розгадати до кінця таємниці Звенигорода обмежують їхні можливості належно опікуватися розкопом. Відомо ж, що після обстеження ділянки її треба зачищати, консервуючи дерев'яні конструкції. Щоправда, 1986 року фахівці інституту «Укрпроектреставрація» намагалися допомогти це зробити, проте тодішні спроби не вдалися, і чималі кошти затрачено надаремно. Очевидно, науковцям слід спрямувати свої зусилля на пошук досконаліших методів збереження безцінних пам'яток, створення ефективніших консервантів.

Некомплексне, без достатніх консерваційних заходів дослідження пам'ятки надалі може обернутися незмірно більшими затратами по її врятуванню. Ретельніше ставлення до унікальних пам'яток — справа честі сучасників, яким випало пишатися своїми далекими предками, історією рідної землі.

Зазначимо, що за останні роки в пресі з'явилася ціла низка цікавих публікацій про унікальність Звенигорода і потребу негайної, адекватної його масштабам, уваги науковців, громадськості, державних органів.

Ось уже сьомий сезон обстежує північно-східну частину давньоруського передмістя керівник археологічної експе-

диції Інституту суспільних наук АН УРСР доктор історичних наук І. Свешніков. Попри усілякі прикросі і непорозуміння наполегливо домагається подальшого вивчення пам'ятки, гуртує довкола справи молодих, здібних науковців, наснажує своєю захопленістю юних учасників експедицій.

Наукова сумлінність, тривога вченого за долю Звенигорода нині не всім зрозумілі й до душі. Інколи навіть навпаки. Мовляв, розкопки давньоруської пам'ятки передчасні, дещо слід залишити на майбутнє, коли наука буде в змозі аналізувати знахідки і зберігати їх краще, аніж зараз. Кажуть, що розкопки згубні, бо обстежена, оголена ділянка залишається надалі безза-

хисною супроти природно-кліматичних умов: дощів, снігів, сонця, від яких терплять унікальні дерев'яні зрубні конструкції. Закидали про це й в одній з телепередач про Звенигород.

У цьому зв'язку образну, слушну думку висловив геолог В. Лаврук зі Львова про те, що адресовані масовому глядачеві слова про передчасність розкопок гіркі, але, як мовиться, коли родить пшениця, то її слід збирати, а не губити, слід рятувати громадою.

Ще 1957 року, копаючи городище, І. Свешніков натрапив на зрубні споруди. А вже 1982-го од них залишилося суцільне порохно. Все перетліло, струхлявіло — проведені у цьому проміжку

часу меліоративні роботи порушили водний режим ґрунтів. Тож милосердно збережені протягом стількох століть торф'янистим чорноземом-консервантом пам'ятки вже, вочевидь, приречені на загибель.

Таке недбальство стосовно занесеної в державні реєстри історико-археологічної, союзного значення пам'ятки часів Давньоруської держави непростиме. Для території колишньої Південно-Західної Русі, підкреслимо, — унікальної, універсальної. Унікальної, бо літописний Звенигород, по-перше, був одним із західних форпостів Київської Русі, багатим містом на схрещенні торговельних шляхів — поміж удільними князівствами й тих, що вели до земель Угорської й Лядської. По-друге, незаперечно засвідчує типове давньоруське містоутворення, невід'ємну частину держави. І ця приналежність — край усіляким буржуазним фальсифікаціям. По-третє, першоджерельно репрезентує високу культуру традиційних українських жителів. Крім того, маємо чудову збереженість дубових конструкцій (у Новгороді, Пскові — соснові) завдяки торф'янистому ґрунту. Культурний шар Звенигорода XII століття залягає на глибині всього 0,7 — 0,8 метра і більше ніколи не забудовувався, на відміну від аналогічних пам'яток у Новгороді, Києві, інших сучасних, із суцільною забудовою міст, де розкопки ведуться на глибині 12 — 15 метрів, з багатьма культурними нашаруваннями. Унікальної, не кажучи про цілий ряд виявлених на території Південно-Західної Русі і донині єдиних зразків шкрябаного взуття, дерев'яних виробів, сопілок, відомих, до речі, як музичні інструменти Київської Русі хіба що із фресок Софії Київської. І цей перелік далеко не повний. Що ж до універсальності, то на прикладі дослідження одного літописного Звенигорода можна яскраво простежити весь комплекс проблем класичного ранньофеодалного містоутворення.

Отже, меліоративні заходи знищують пам'ятки. І тому слід поспішити дослідити все, що зберігає звенигородська земля.

У результаті досліджень літописного Звенигорода об-

ґрунтовано 900-літній родовід сучасного села Звенигорода, що його широко відсвяткувала громадськість торішньої осені. До ювілейних урочистостей лаштувалися ґрунтовно. Всього за кількасот метрів від нині досліджуваного давньоруського городища за короткий час виріс цілий адміністративно-господарський комплекс з приміщеннями нової школи-десятирічки, краєзнавчого музею, що своїми формами нагадує оборонну споруду, в яких цікаво засвідчені місцеві будівельні традиції з використанням дерева, цегли, червоної черепиці. Чимало зроблено й для впорядкування села, добробуту його мешканців. І це — незаперечна заслуга нинішнього директора радгоспу «Звенигородський» Ярослава Гримака, дбайливого, ініціативного керівника, уродженця цього краю і, до речі, історика за освітою. Щасливе поєднання якостей господаря і фахівця може піти на користь і пам'яткам літописного Звенигорода.

А тимчасом неподалік від нового чудового центру — нема куди дітися — одразу за давньоруським валом тягнуться присадкуваті, збудовані, щоправда, попередниками Я. Гримака, ферми, з обов'язковим гнойовищем і багатьма іншими недоречними на пам'ятці атрибутами. Й ані зелене насадження, ні високий штахетник не зарадять неподобству: знецінюється естетичний вигляд історичної панорами, гинуть, звичайно ж, і потенційні пам'ятки.

У декого це не викликає занепокоєння, мовляв, потрібно виходити, передусім, з інтересів радгоспу, а не пам'яток. Думається, давно назріла необхідність порушити перед Радою Міністрів УРСР клопотання про оголошення Звенигорода державним історико-культурним заповідником.

Торік Рада Міністрів УРСР виділила 500 тисяч карбованців на спорудження павільйону над дослідженою ділянкою, але дотепер невідомо, хто ж господар фінансованих з початку нинішнього року охоронно-рятувальних робіт.

А поки спиняються на узвишші понад розкопом сучасні лискучі авто, небайдужі перехожі. Мабуть, суперечливі почуття охоплюють розкожного від споглядання літописного

Звенигорода. Немов німий докір нам, зчорнілим каліччям стирчать на розкопі давньоруські зрубні помешкання наших далеких пращурів. Як свідчать численні знахідки — вмілих теслів, майстрів по обробці каменю і кістки, гончарів, ковалів і бронзоліварників. До того ж, неабияких ювелірів — у давньому Звенигороді виявлено майстерню і велику кількість бурштинових, металевих і скляних прикрас. Матеріали розкопок дозволяють простежити й широкі торговельні зв'язки Звенигорода із західноєвропейськими країнами, Візантією.

Справді суперечливі почуття охоплюють від споглядання колись можновладного, а нині беззахисного обличчя літописного Звенигорода.

...Академік Б. Рибаків висловив припущення щодо назви давньоруського міста, яка, мабуть, походить від численних дзвонів, які сповіщали про небезпеку.

Чи не вдатися їй нам до скрушних дзвонів нашого громадянського сумління, патрістичного боргу перед отчою землею і громадою, суспільно вдарити в них, щоб порятувати безцінне свідчення свого родоводу від небезпеки втратити його назавжди?

ІЛЮСТРАЦІЇ

с. Звенигород Львівської обл. Пам'ятний знак на честь 900-річчя. Скульптори Б. Романець, Ю. Савко. 1987.

Будинок краєзнавчого музею. Фрагмент кам'яної іконки XII—XIII ст.

Шановний
читачу!

Передплативши
«Пам'ятки України»
на 1989 рік,
Ви будете
в курсі
найактуальніших
питань охорони
пам'яток

РЕДАКЦІЙНЕ ЛИСТУВАННЯ

Неподалік від Золотоноші автобус звернув з траси і екскурсивод повідомив, що під'їжджаємо до Красногірського монастиря. З подивом розглядали майже зруйновану Преображенську церкву 1767—1771 років видатного архітектора І. Григоровича-Барського. Її не тільки не реставрували, а й не законсервували, хоча будівля охороняється державою, що стверджує охоронна дошка за номером 770.

Привертає увагу те, що інші будівлі, в яких міститься діючий жіночий монастир, перебувають у належному стані, їх упорядковано й озеленено.

...Як відомо, споруду зведено у стилі українського барокко, але текст охоронної дошки на стіні просторікувато інформує: «Красногорский монастырь XVIII в.».

Віталій МУСАКОВ, заступник голови секції пам'яток містобудування та архітектури правління Київської міської організації Товариства.

* * *

Коли народ шанує свою історію — він непереможний, він багатир, коли ж ні — тоді людям загрожує моральне розгніння.

Ви хотіли б знати, що я маю на увазі?

Та хоча б Холодноярський Мотронинський монастир. Його колись реставрували, але чому ж не передбачили охорони? Чому все розграбовано, побито? Двері виламані з «м'ясом», вікна повибивані, в приміщенні вирито величезні ями, в яких підлітки відшуковують «золото»... Кожного вечора молодики з такими ж інфантильними дівцями влаштовують дикі оргії на цих святих місцях!

Михайло ГАМЕЛЬ

Черкаси

* * *

Прочитав матеріал В. Брюховецького (ПУ, 1987, № 3) щодо Холодного Яру та пам'ятника Т. Шевченка в його рідному селі і аж серце затремтіло від болю за байдуже ставлення службових осіб до національних святинь. Мистецький твір скульптора К. Терещенка, споруджений в тяжкій для нашого суспільства часи, на кошти, зібрані народом, вистояв у Велику Вітчизняну війну, у 50-ті роки знятий, а у 80-ті, та ще й перед ювілеєм, зовсім знищений?!

С. ГАЙДАР

Ужгород

* * *

У Моринцях, біля красивого погруддя поету, квіти ростуть впереміж з бур'яном. А напроти — середня школа, якою, мабуть, пишаться її вчителі, й учні, що, як жодна на Україні, найближче стоїть до місця, де народився Тарас.

А треба б відродити і батьківську хатину, і садибу, а оту сучасну будівлю-музей перенести через дорогу напроти, коли вже без неї не обійтись.

...То не вони, оті недоречні східці до могили матері, руйнуються, а руйнується стежка нашої пам'яті...

Григорій БУЛЬВІНСЬКИЙ
м. Бровари Київської області

На публікації «Історичне ядро Черкас» (1986, № 2), «Над чистим ставом край села...» (1987, № 1), «Черкащина, болюча тема» (1987, № 3), «Продовження болючої теми» (1988, № 1) до редакції надійшли офіційні відповіді Черкаського облвиконкому, управління культури та міськвиконкому, а також правління обласної організації Товариства. Втім, стан справ з охороною пам'яток в області істотно не змінився на краще, а де в чому й погіршився, про що свідчать листи читачів.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ першому секретареві Черкаського обкому Компартії України

І. ЛУТАКУ

Шановний Іване Кіндратовичу!

Не одному мені, а всім, чие дитинство пройшло у мальовничих старовинних Черкасах, в останні десятиліття нанесено глибоку образу. Чомусь обласне й міське керівництво, надто головний архітектор міста В. Холковський заповзялися стерти з лиця землі все збудоване нашими предками, змінити обличчя міста на свій смак, очевидно, будучи непохитно переконаними в його розвиненості. Ніхто не радився з корінними жителями, нікого не цікавила громадська думка, ніхто й не думав зважати на голоси протесту.

Не так давно, на зустрічі, про яку скажу далі, тов. Холковський підтвердив, що в повоєнних Черкасах двоповерхові споруди історичного центру (переважно кінця XIX — початку XX століть) становили лише 4 відсотки забудови. 4 відсотки! В сучасних Черкасах це, мабуть, складає якусь невелику частку відсотка. І все-таки саме цю забудову майже повністю знищено — знищено планомірно, послідовно, жорстоко, а то й підступно. Досить громадськості міста й республіки забити тривогу з приводу якоїсь цінної в історичному або

архітектурному плані споруди, як її зносили негайно. Прикладів надто багато. Хоча б — приміщення колишнього обласного краєзнавчого музею, або дореволюційного сінематографа «Ампір»...

Дійшло до того, що молоде покоління черкашан (учорашні школярі!) краще за міських державних мужів зрозуміли цінність пам'яток старого міста, втім, «дорослі дяді» легко й пинічно обдурили юнаків та дівчат з комсомольськими значками. Про це вже йшлося в статті Ольги Мусафірової «Стіна». До речі, чому черкаська преса замовчала сам факт виходу молоді міста на демонстрацію з вимогою припинити бездумне руйнування? Не кажучи вже про те, що причини цього громадянськи сміливого акту залишилися неосмисленими. Невже на Черкащині хтось-таки сподівається, що період гласності мине, і все й далі йтиме узвиченим для кожного бюрократа руслом? Яку позицію в цьому питанні займають обком і міськом партії?

Я готовий публічно перепросити Вас, якщо це неправда, Іване Кіндратовичу, але в Черкасах усі, з ким доводилося мені говорити про ці події, пов'язують саме з Вашими безпосередніми вказівками і знищення колишнього «Ампіру», і зведення поруч із прекрасним будинком по вулиці Урицького силікатної коробки, що фактично знищило видатну (так, для Черкас безперечно видатну!) пам'ятку архітектури. За логікою, наступний крок — знесення теперішнього приміщення редакції газети «Черкаська правда»? А чому б Вам, Іване Кіндратовичу, не спростувати публічно ці чутки (якщо це чутки...) і не назвати справжніх винуватців?

У всьому цивілізованому світі відомо, що до кожного народу ставляться так, як він ставиться сам до себе, до своїх святих. За яким же правом відповідальні черкаські працівники зневажають себе і, тим самим, в очах інших народів свій народ? На таке здатні лише безбаченки, для котрих нічого святого, крім власної кар'єри, не існує.

На превеликий жаль, усе сказане стосується не лише архітектури міста, а й загального культурного рівня краю, який дав світові двох геніїв української нації — Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка. При чьому сприянні й під чийм анонімним проводом у місті фактично виведена з ужитку українська мова? (Показова щодо цього стаття В. Пахаренка «Колискова наша мова...», вміщена у «Молоді Черкащини» 24 і 31 жовтня 1987 року).

То ж чи доводиться дивуватися, що у селі Шевченковому поряд із музеєм тридцять (!) років у бур'янах валялася скульптура великого Кобзаря роботи відомого майстра Каленя Терещенка, яку в 20-х роках (у важких 20-х!) замовили односельці поета на своїх трудових зароблених гроші. Хто відповідь за таке блонзирське ставлення до культури?

А Холодний Яр з Чигирином і Суботом? Пам'ятки ратної слави вільнолюбного і непокірного українського народу. Місця, де зароджувалася ідея навічного об'єднання народів-братів — українського і російського. В якому вони стані? А область рапортує про успіхи в інтернаціональному вихованні.

Проте скоро, декому, по-моєму, на радість, у ці святі місця просто буде закрито доступ. Ви,

очевидно, бачили передачу українського телебачення «Чигиринська АЕС: за і проти», слухали подібну передачу по республіканському радіо. Говорили люди, яким жити тут, і їхнім нащадкам також. Лише перший секретар Чигиринського райкому партії В. Братчик з подиву гідною байдужістю заявив: «Ми бідні не бачимо — чи буде атомна станція, чи не буде... Що тут буде прив'язано, які об'єкти — нас це не цікавить...» Як кажуть, коментарі зайві.

Чи не так безвідповідально хтось відповідав, коли свого часу Черкаси обтикували хімічними гігантами, які не дають сьогодні дихати жителям міста? А хто з них за це відповів?! Ніхто!

А чи питають нині з когось за те, що спотворено садибу музею в селі Шевченковому, — що то за чавунна огорожа, помпезні гранітні сходи до могили матері поета, нетипове для Черкащини декоративне озеленення? Хто дозволив без погодження з органами охорони пам'яток проводити будівельні роботи на садибі? Однак, ловлю себе на неточності. Не «без погодження», а всупереч протесту...

Хто пояснить, чому більшість міських пов'язаних з життям Т. Шевченка в селі Моринцях. Шевченковому, Будищі, Прохорівці, місті Канєві досі не має визначених територій, чому відсутні їх охоронні зони? Це призвело до репоправного руйнування пам'яток (особливо в Шевченковому), спотворення історично-меморіальних сільських ландшафтів, брутального порушення радянського Законодавства про охорону історико-культурної спадщини. Отак ми готуємося зустріти 175-річний ювілей нашого поета? «Славних прадідів великих...» — сумно повторив би Кобзар.

Шановний Іване Кіндратовичу! Ми живемо в час грандіозних, революційного характеру претворень. Сьогодні, здавалось би, можна осмислити всі деформації застійного періоду, усвідомити власний обов'язок перед народом і спрямувати зусилля на виправлення становища — в тому числі й у галузі охорони пам'яток. Саме на це сподівався я, діставши запрошення взяти участь у зустрічі громадського активу Черкас із працівниками радянських і партійних установ міста, які відповідають за збереження нашої історичної пам'яті як культурної нації. Зустріч ця відбулася в Черкасах у Міжнародний день пам'яток — 18 квітня цього року. Було соромно за промовців (В. Собченка, Я. Воловика, О. Ренькаса, В. Холковского та інших), які виголошували з трибуни банальні слова, витримані в дусі класично-застійного канону, але підфарбовані перебудовою термінологією. Було прикро за слухачів, котрі куняли в задушливій атмосфері зустрічі. Було шкода свого намарне витраченого часу. Проте — не намарне! Тепер я точно знаю, що перебудова в галузі охорони пам'яток історії та культури на Черкащині не почалася, незважаючи на те, що всі промовці під час тієї дивовижної зустрічі кидали вогні-блискавиці на неподобства періоду застою.

Чому це так?

З повагою

Вячеслав БРЮХОВЕЦЬКИЙ,
член Спілки письменників СРСР, доктор
філологічних наук, спеціальний кореспондент «ПУ».

МУЗЕЙ У КОЛИШНІЙ ЦЕРКВІ

Питання про недбале, а в багатьох випадках злочинне ставлення до збереження і використання колишніх культових приміщень в ряді областей республіки, зокрема, в Тернопільській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Львівській, неоднораз порушувалися на сторінках «Пам'яток України» (1987, № 1, с. 56—57; № 2, с. 55—57; 1988, № 1, с. 22—24). У № 2 за 1987 рік (с. 25) опублікована замітка Д. Белей, в якій автор пише: «В Рогатинському районі на Івано-Франківщині в двадцять одній культовій споруді розташовані музеї, картинні галереї, постійно діючі виставки дитячої творчості. Пристосування культових приміщень під культурно-освітні заклади, що працюють, сприйняли як потрібну і корисну справу». Далі йдеться про допомогу краю у створенні музеїв.

Хочу висловити свою думку з цього приводу. Передусім — децю про себе. Маю 32 роки, невірний, освіта вища, економічна. У Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові та в бібліотеці АН УРСР імені В. Стефаника ось уже кілька років збираю матеріали до історії села Загір'я, в якому народився й де мешкають донині мої батьки. У селі відшукую предмети побуту, різні старожитності і сподіваюся, що колись буде й у нас справжній, а не на папері, музей.

Не буду заперечувати — сільські музеї потрібні, понад те — вони необхідні в кожному селі. Часто у місцевій пресі можна зустріти завчений штамп: «невпізнанно змінилися наші села» — і при цьому однозначно слід розуміти, що все стало кращим. І справді, багато змінилося на краще, докорінно змінилося. Про це можуть розповісти літні люди. А як може молодь порівняти сьогоднішнє з учорашнім? Як може сільський школяр порівняти своє життя, побут із життям і побутом своїх батьків, дідів? У цьому може допомогти сільський музей, розміщений у культовій споруді, старій прадідівській хаті, просто у школі.

Хочу зупинитися на тих музеях, що здобули прописку в колишніх культових приміщеннях. Не буду розмежовувати споруди, що перебувають на обліку як пам'ятки архітектури, і ті, що не включені в охоронні списки, бо лише

в Рогатинському районі є кілька дерев'яних церков XVIII століття, які, на мою думку, слід облікувати.

Та повернімося до згаданої замітки. Здається, автор вочевидь видає бажане за дійсне, говорить лише про один бік справи. Серед двадцять одного музею Рогатинщини, про які пише Д. Белей, є музей історії села Загір'я, розміщений у колишній дерев'яній Хрестовоздвиженській церкві (охоронний № 1190), побудованій 1680 року. Церква знята з реєстрації як релігійний осередок в 1960 році, однак сільчани продовжували дбати про неї, робили дрібний ремонт, впорядковували подвір'я. Поруч — дерев'яна дзвіниця. Над її дверима до березня 1983 року зберігався напис: «Збудовано 1801». Кошти на утримання церкви давало все село. Богослужіння ніколи не проводилися, оскільки в сусідньому селі Княгиничах є діюча, і дорога туди недалеко. Ставилися загоряни до своєї церкви скоріш, як до музею. Раз у рік жінки підводили кам'яний фундамент червоною глиною, нижні бруси стін білили вапном.

На початку 70-х років було зібрано кошти для ремонту будівлі, але місцеве керівництво заборонило будь-які роботи, встигли лише пофарбувати покрівлю.

7 вересня 1982 року до колишньої церкви в Загір'ї під'їхали вантажна машина і автобус з міліціонерами. Відчинивши двері церкви, приїжджі почали виносити та жбурляти в кузов

машини ікони, дерев'яне різьблення з іконостаса та бічних віктарів, хоругви, кіот, інше церковне начиння. Один з міліціонерів підійшов до криниці неподалік, щоб помити руки. Жінка, яка набирала воду, спитала: «Що ж це ви, хлопці, робите? Чи не соромно на таке руку піднімати?» Їй відповіли, що виконують наказ, а також, що вони не з цього району, а ваші, мовляв, у нашому районі роблять таке ж. Машина з автобусом від'їхала, а на вулиці залишилося кілька уламків дерев'яного різьблення з позолотою, затоптаних у грязюку. Вся ця акція відбулася без відома голови сільради (в усякому разі так він запевняв). Через кілька місяців над входом у церкву з'явилася картонна табличка з написом: «Музей історії села». А трохи згодом, десь у лютому-березні 1983 року, хтось рубанком знищив дату побудови дзвіниці.

Давайте заглянемо до музею. Тут валяються уламки потрошеного іконостасу, сміття, шибки повибиті, на стінах непристойні написи крейдою, сліди вогню. Є в музеї кілька експонатів, які раніше фігурували в клубі. Ось на акуратній таблиці дати з історії села, починаючи з 1920 року. Ще одна «афіша» під назвою «Колись і тепер» містить зображення хати під стріхою та кілька фотографій сучасних будинків. Таблиця під назвою «Що дала нам Радянська влада» допомагає довідатися, скільки у селі телевізорів, холодильників, пральних машин... Все це звучить їдким сарказмом на тлі знищеного іконостасу, вибитих вікон, загального занедбання і спустошення.

Як тепер ставляться до свого музею мешканці Загір'я? А ніяк. Кажуть: поки була церква, ми доглядали її, а тепер це державне, то нехай держава і дбас, он і чавунна дошка з написом «охороняється і карається»...

Пам'ятка перебуває в катастрофічному стані. Її облюбовували підлітки, тут курять, розпивають спиртне, б'ють вікна, розтягують фундамент, розкладають вогнища. В кількох місцях споруда вже почала протікати виключно завдяки таким діям.

Очевидний парадокс: при відсутності пам'яток охоронних законів та допомоги з боку держави маленьке галицьке село, яке до 1848 року налічувало 52 двори, спромоглося збудувати з дубових брусів добротну церкву, прикрасити її чудовими настінними розписами, золоченим іконостасом і, як естафету, передати від покоління до покоління — аж у наш цивілізований вік. В умовах жорстокого соціального і національного гніту, при частих неврожаях, епідеміях, спустошливих війнах село знаходило час, сили і кошти на ремонт споруди, придбання коштовностей, ікон, стародруків. А в наш час, оточений розкішними особняками, старий храм може розвалитися чи згоріти через брак совісті у невдячних нащадків.

Якось у приватній розмові знайомий уповноважений у справах релігії сказав, що має в районі стільки-то закритих церков і не знає, що з ними робити. А чи не час дати зрозуміти «висуваним», що це не він має стільки-то церков і не йому одному вирішувати їхню долю, адже не він їх будував. Повноправними власниками пам'яток народної архітектури є нащадки тих, хто їх створив, адже будували пращури не тільки для себе, а й для наступних поколінь — на віки. І нікому не дано морального та юридичного права на свій розсуд розпоряджатися всенародними цінностями, не порадившись

з громадою. У нас в жодному селі доля культової споруди не вирішувалася на сільському сході — мало того, місцева влада чинила наперекір громадськості, грубо порушуючи законодавство про культу і охорону пам'яток.

Інший приклад. Кошишню дерев'яну церкву в селі Воскресинці перетворили на Будинок дитячої творчості — установу, яка повинна б допомагати прищеплювати підростаючому поколінню високі естетичні смаки. Знята з реєстрації церква підтримувалася жителями села в зразковому стані.

В грудні 1984 року рогатинські «творці музеїв» у супроводі міліції ломали і сокирами проламали стелю церковної прибудови і вчинили погром. Наслідки тої акції мені довелося побачити на власні очі. Не забути слів обурення і розпачу тих спрацьованих людей, їхніх сліз і прокльонів на адресу районних чиновників. Великих художніх цінностей тут, можливо, і не було, хоча тепер про це судити важко, але все-таки село склало чималі кошти на оформлення інтер'єру. Зокрема, в бабинці знаходилася високопрофесійна копія «Сікстинської мадонни» Рафаеля в масивній золоченій рамі, двометрової висоти. Від картини залишилася лише потрошена рама з клаптями полотна. Тепер церква всередині пофарбована отруйно-зеленою фарбою, на стінах — кілька плакатів. Над входом — таблиця з написом: «Будинок дитячої творчості». Поряд з церквою, яка була колись домінантою навколишнього простору, поставили височезну бетонну тумбу трансформаторної підстанції, ніби для неї не було іншого місця.

Подібним чином створювався музей атеїзму в селі Помонятах. Якось, коли все село було в полі, на церкву наскочив загін тих же «музейників». Вивезти звідти нічого не вдалося, але царські та дяконські врата встигли порубати сокирами. Однак і після цього люди збирали гроші і відновлювали понижене. Тоді районне керівництво вдалося до рішучих дій. На село кинули кілька нарядів міліції. Одні робили обшуки з метою викорінення самогоноваріння, інші — «викорінювали» релігійні пережитки. І ті, й другі успіхів добилися чималих. Щоб заспокоїти селян, було урочисто пообіцяно щонеделі возити їх безкоштовно до церкви в Княгининчах колгоспним автобусом, бо дорога для літніх людей, особливо в негоду, туди нелегка. І слова дотримували якраз стільки часу, скільки його було потрібно на те, щоб нанести ту ж отруйно-зелену фарбу на стіни церкви. Тепер у Помонятах атеїзм одержав велику «перемогу» над релігією, бо проник навіть у обряд поховання. Якщо раніше громада заносила своїх покійників до церкви, то тепер їх ось уже четвертий рік несуть на подвір'я атеїстичного музею.

А у Вишнів командою «музейників» приїхала уже обтяженою трофеями з якогось іншого села. Місця в кузові вантажної машини не було, й ікони, винесені з місцевої церкви, почали палити і трошити тут же на вулиці, на очах у всіх.

Згоріли також ікони дерев'яної церкви XVI століття в селі Клішівній.

Але хочеться сказати і про відрадні речі. 1983 року в Рогатині відкрився Музей народної архітектури, живопису і скульптури Опілля (XVI — XVIII ст.). Розмістився він у дерев'яній церкві Святого Духу — пам'ятці кінця

XVI століття. Львівські реставратори відновили тут чудовий іконостас першої половини XVII століття, який став головним експонатом. На справжнє вогнище культури перетворився музей, коли його очолив Олег Бойкевич. Дізнавшись про відкриття, Олег Йосипович покинув обжите місце і за сотні кілометрів, разом з родиною, повернувся у рідний Рогатин. За сумісництвом став керівником образотворчої студії при районному Будинку піонерів.

Якось я поцікавився, чи є серед його вихованців обдаровані діти. Олег Йосипович відповів, що навряд чи багато з них стануть професійними художниками, але байдуже повз твір мистецтва не пройде з них жоден. Головне — виховати любов до прекрасного. І, як доказ, показав дерев'яну скульптуру роботи європейського майстра XVIII століття. Побачили студійці цей твір в однієї жінки і кілька днів кололи їй дрова, носили воду, щоб потім віднести свою винагороду в музей. Багатьох школярів з Рогатина бачив я на археологічних розкопках у Галичі, вони всім цікавилися, розпитували археологів, старанно працювали.

Нерідко чуємо нарікання на молодь, звинувачення в бездуховності, споживацтві, захопленні буржуазною «масовою культурою». Звідки ж у молодіжній з'являється високі моральні якості, якщо знавчий від безкарності кар'єрист глумиться над культурною спадщиною свого народу, задля сьогодишнього короткочасного успіху вирубує ліси, випрямляє русла річок, розорює луки аж до самої води — нівечить душу народу і його землю!

Та ось з'являється ентузіаст-подвижник. І довірливо тягнуться до нього юні серця. Тільки недолюблюють у нас таких людей. Якось прочитав я в районній газеті замітку про те, що вихованці образотворчої студії при районному Будинку піонерів зайняли перше місце на обласному конкурсі дитячого малюнка, а головний приз здобула Галинка Бойкевич. І жодного слова про керівника студії!

Добра справа — сільські музеї, але там, де вони дійсно потрібні, де вони будуть функціонувати — жити з народом, допомагати у вихованні підрастаючого покоління, прищеплювати дітям любов до своєї землі, до свого народу з його багатим культурним надбанням. Створюючи такі музеї, не обов'язково відбирати у віруючих культові споруди і нищити все, що в них знаходиться. Населення наших сіл — це переважно люди пенсійного і передпенсійного віку. На дискотеку в клуб вони не ходять, залишається їм єдина можливість розмежувати будень і свято — піти до церкви. До потреб цих людей треба поставитися з повагою, адже більшість із них зустрічала у вересні 1939 року Червону Армію з квітами і Червоними прапорами, свято вірячи у торжество справедливості. Ці люди все своє життя вирощували хліб для Батьківщини, не завжди одержуючи належне за свою працю, гарантоване Конституцією.

У цій справі є ще один бік, про який не слід забувати. З кожного галицького села в пошуках кращої долі їхали колись за океан заробітчани. Частина з них додому не повернулася, бо вдалося дещо заробити і завести господарство і сім'ю на чужині. Більшість залишила тут рідних і близьких, з якими підтримують зв'язки, навідуються, приймають гостей у себе. Їхні діти

теж не забувають рідної землі, не цураються мови і пам'яток предків.

Отже, музеї повинні виконувати не тільки функції «войовничі», а й функції збереження, вивчення, реставрації матеріальних пам'яток історії та культури. Там, де вони створюються насильницьким чином, шляхом знищення культурних цінностей, всупереч потребам і побажанням місцевого населення, може бути тільки шкода. Такі грубі дії повинні дістати належну оцінку широкої громадськості, партії і уряду в умовах відкритості, гласності, демократизації радянського суспільства.

ОФІЦІЙНА ВІДПОВІДЬ

Управління в справах будівництва і архітектури облвиконкому повідомляє, що питання про охорону і реставрацію пам'яток архітектури Львівської області, порушені статтею Г. Логвина «Народна архітектурна творчість» (ПУ, 1985, № 4, і репліка — 1987, № 3) розглянуто. Факти, викладені у публікації про недоліки у збереженні окремих зразків дерев'яного зодчества, мали місце. Для їх усунення та покращення стану охорони пам'яток архітектури облуправління здійснило ряд практичних заходів.

Так, прибудову колишньої Парасківської церкви в місті Буську розібрано при проведенні ремонтно-реставраційних робіт згідно з проектом, розробленим Львівською комплексною архітектурно-реставраційною майстернею інституту «Укрпроектреставрація» і схваленим 17—19 березня 1982 року науково-реставраційною радою Держбуду УРСР. Для запобігання аналогічних випадків у майбутньому облуправління посилює вимоги при видачі планових і погоджених реставраційних завдань на розробку проектно-кошторисної документації.

В церкві Різдва (1705 р., Винники) міста Нестерова іконостас справді закрито запоною, чого вимагає нове функціональне призначення споруди. Згадана пам'ятка за рішенням облвиконкому від 27.II.1979 року № 518 використовується як будинок громадянської панакхиди. Це забезпечує збереження не тільки будівлі, а й мистецьких цінностей та реманенту в ній. За схоронністю пам'ятки встановлено постійний нагляд штатного працівника філіалу Львівського державного історико-архітектурного заповідника в Нестерові.

У травні 1986 року виділено 0,5 ставки сторожа для охорони колишньої церкви XVII століття в селі Потеличі Нестеровського району.

І. ОЛІЙНИК,
начальник управління в справах будівництва і архітектури Львівського облвиконкому

ЧОМУ ЗАНЕДБАНО?

З давніх давен село Синява Рокитнянського району на Київщині славилось майстрами. Одними з перших вони відгукнулися на Ленінський план монументальної пропаганди і спорудили у 1924 році пам'ятник Т. Шевченку. Він і донині прикрашає село.

У XVII—XVIII століттях всю свою майстерність і душу синявці вклали у спорудження двох дерев'яних храмів. Вони відзначалися витонченістю форм, стрункістю силуету, органічно вписувалися у навколишнє середовище. Поставами Ради Міністрів Української РСР від 1963 і 1979 років колишні церкви взяті на облік як пам'ятки республіканського значення. Однак, керівників місцевої влади доля витворів народу так і не зацікавила. Через недоглядність одна пам'ятка згоріла, а інша, Миколаївська церква, вкрай занедбана. Покрівля зяє дірками і ледь тримається. У багатьох місцях зірвані дошки. На підлозі валяються шматки різьбленого іконостаса, покритого вже не позолотою, а послідом птахів, які залітають крізь вибиті вікна і розчинені двері.

«Немає коштів, немає реставраторів», — розводить руками голова виконкому сільської Ради О. Сахно. Такими ж аргументами оправдовується і заступник голови райвиконкому М. Юхименко. А про те, що за кошти громадськості області розроблена проектно-кошторисна документація на реставрацію пам'яток і що вона знаходиться в обласному відділі у справах будівництва та архітектури, голова виконкому сільської Ради виявляється навіть не чув. Керівництво району жодного разу не звернулося до облвиконкому з клопотанням виділити кошти на реставрацію пам'яток, а листи з проханням зняти їх з обліку надсилають регулярно. У міжнародний день пам'яток завітали ми до села. Всюди була молодіа зелень, причепурилися хати, впорядковані

подвір'я й городи. Біля пам'ятки архітектури — поламаний паркан, купи торішнього листя, в яких гребуться кури.

— Хіба і на те, щоб прикрасити сміття, потрібні великі матеріальні затрати? — запитали керівників села.

Але ті, хто згідно з Конституцією, законом «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» мусять клопотатися народними свяченнями, намагалися довести, що вони дуже зайняті іншими справами, важливішими за роботу про архітектурну пам'ятку.

с. Синява на Київщині

Віктор ПОГРЕБНЯК

ЗБЕРЕЖЕНО ПЕРВИННОЮ

Останнім часом зростає інтерес громадськості до збереження історичної спадщини, неформальні суботники по відбудові давніх споруд все більше поширюються у нашій республіці. На Харківщині, у селищі Кочетку, що поблизу Чугуєва — батьківщини Іллі Рєпіна — члени первинного осередку Товариства Виробничого управління водного господарства «Донець» реставрували і відкрили для огляду пам'ятку архітектури — церкву XIX століття.

Реставраційні роботи почалися у квітні 1984-го, коли споруду передали на баланс цієї організації, проводили їх робітники і будівельники під керівництвом і за безпосередньою участю голови первинної С. Комарова при підтримці директора М. Москаленка. Матеріалами й коштами допомага-

ли всі, підтримували райком партії, райвиконком, підприємства Чугуївського району. Правління обласної організації Товариства перерахувало у реставраційний фонд 60 тисяч карбованців, а коштом обласної Ради по туризму та екскурсійх впорядкували територію навколо пам'ятки. Авторський нагляд здійснював інститут «Укрпроектреставрація», що виготовив проектно-кошторисну документацію.

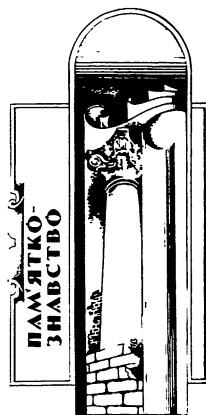
Після відкриття музею до пам'ятки проляжуть туристичні маршрути. Його експозиція розповість про створення однієї з широковідомих картин І. Рєпіна «Хресний хід у дубовому лісі». Саме тут у дитинстві разом з матір'ю майбутній художник спостерігав хресні ходи з Кочетка до Чугуєва, природа краю творчо наснажувала його. Сільську церкву у Кочетку Ілля Юхимович зобразив на одному з численних ескізів до картини «Хресний хід», гадають, брав він участь і в її розписах. Відомо, що, працюючи в іконописних артілях під час навчання у свого першого вчителя Бунакова, художник виконав багато замовлень для навколишніх церков, не виключено, що його пензель торкався і цих стін.

Невідомо, чи мали б ми цю пам'ятку у прекрасному вигляді, створили б у ній новий культурний заклад, якби не ентузіазм первинної, непогамовності її організатора С. Комарова. Народився Сергій Лук'янович 1925 року в Харкові, закінчив Свердловський гірничий інститут, економічний факультет Душанбінського університету, останнім часом працював у Таджикистані. Після виходу на пенсію оселився в Кочетку на рідній Харківщині, став майстром Виробничого управління водного господарства «Донець».

Але «золоті» руки і гаряче серце ентузіаста не давали йому спокою. Вззявся за те, за що ніхто не брався, — згуртував первинну для потрібної справи, окрім того, створив унікальний в своєму роді музей води.

Охоронці не роблять штучні мури між пам'ятками різних типологічних груп, бо в кожному разі охороняють духовність народу. Хотілося б, щоб приклад кочетківців наслідували й інші первинні організації Товариства, повернувшись обличчям до пам'яток.

КРИТЕРІЇ ПОЦІНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ

У зв'язку з підготовкою Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР особливо важливим є чітке визначення, які об'єкти вважати «пам'ятками історії та культури». Зупинимось детально лише на одному з видів — пам'ятках історії. Враховуючи, що до видання включаються лише нерухомі предмети, не зачіпатимемо реліквій, що зберігаються в музеях, архівах, приватних зібраннях тощо.

При визначенні, що таке «пам'ятка», слід керуватися законами СРСР та УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», положення яких вироблені на основі наукових критеріїв. Першою умовою, за якою той чи інший об'єкт відноситься до рангу пам'яток, є його матеріальне, фізичне існування. В іншому випадку питання про його охорону втрачає смисл. Здавалося б, істина не підлягає сумніву, а між тим органи Міністерства культури УРСР та організації Товариства оформили облікову документацію (паспорти) на десятки «пам'ятних місць», фізичні розміри яких не визначені, вони не охороняються, та й існують в основному лише на сторінках публіцистики. Наприклад, у Києві на сучасній площі Перемоги в 1905 році царські війська розстріляли демонстрацію революційних робітників і саперів. Зрозуміло, що об'єктом охорони мусить бути площа чи її частина. Але ця територія має сучасне замощення, навколо неї споруджені нові будинки. Отже пам'ятка історії практично не існує, а в публікаціях ілюструється пам'ятним знаком на честь події, встановленим в 1960 році на розі одного з будинків. Подібних прикладів немало.

Другою умовою є те, що об'єкт мусить бути свідком минулого, або ж відображати минуле. Це впливає із самого поняття пам'яті, і особливого значення тут набирає хронологічний аспект, тобто часова дистанція, з якої можна оцінити ту чи іншу історичну подію, художнє явище, визначити їх вагомість і масштабність. Отже, нема і не може бути пам'яток майбутнього і сучасного, оскільки останнє ще не перейшло в орбіту пам'яті.

Згідно з вказаними умовами нерухомі пам'ятки можна класифікувати за видами історії, археології, містобудування і архітектури, мистецтва. Саме така класифікація зафіксована в законах СРСР та УРСР. Безсумнівно вона ґрунтується на двох принципах: матеріальне свідчення про минуле і матеріальне відображення духовної культури. Об'єкти, що являють собою матеріальне відображення минулих епох, є пам'ятками археології (стародавня історія людства) й історії (пізніє середньовіччя, новий і новітній час), а об'єкти, які в образній формі естетичними засобами відображають духовну культуру народу, його худож-

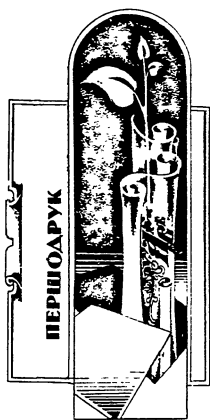
нє уявлення про дійсність, — пам'ятками містобудування і архітектури та мистецтва. Як бачимо, радянське законодавство логічно розвиває і органічно продовжує положення, які були сформульовані ще в XIX столітті й існували в перші роки Радянської влади, коли вивчалися і бралися під охорону держави пам'ятки мистецтва і старовини.

На жаль, така чітка класифікація пам'яток за видами, що не викликають заперечень, часто порушується. Наприклад, багато говорять і пишуть про так звані пам'ятки науки і техніки, маючи на увазі об'єкти — свідки минулого (зразки техніки, будинки, де жили чи працювали вчені, споруди наукових установ, пам'ятні місця) і об'єкти, що відображають розвиток науки і діяльність учених або конструкторів в образній формі (скульптурні зображення людей, монументальні композиції на честь певних подій). А це не що інше як змішування двох видів пам'яток: історії і мистецтва, об'єднання їх тематично. Такий же підхід спостерігається і в інтерпретації «пам'яток медицини», «пам'яток сільського господарства», «пам'яток металургії» тощо.

Наукові принципи класифікації спотворюються і при використанні хронологічного критерію. Існують десятки оглядових публікацій про пам'ятки Великого Жовтня, в яких поряд з історичними об'єктами — будинками, де відбувалися знаменні події або працювали перші радянські органи, місцями демонстрацій розглядаються і пам'ятки мистецтва: художні твори сучасних майстрів, що зображають учасників революції. Таке становище, на жаль, типово і для матеріалів про пам'ятки інших періодів.

Виникає нагальна потреба розібратися, що ж є пам'ятками мистецтва і пам'ятками історії. Закон формулює це чітко і ясно: «пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, зв'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитку суспільства і держави, революційним рухом, з Великою Жовтневою соціалістичною революцією, громадянською і Великою Вітчизняною війнами, соціалістичним і комуністичним будівництвом, зміцненням міжнародної солідарності, а також з розвитком науки і техніки, культури і побуту народів, з життям видатних політичних, державних, військових діячів, на-

Закінчення на с. 42

Стефан ТАРАНУШЕНКО

РУДИНСЬКИЙ ЯК МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

У житті Стефана Таранушенка був епізод, який він не любив згадувати. 1921 року в «Збірнику секції мистецтва (Українського наукового товариства)» він надрукував рецензію на популярну книжечку Михайла Рудинського «Архитектурне обличчя Полтави» (Полтава, 1919). Як максималіст С. Таранушенко вважав, що складати популярний нарис полтавської архітектури тоді було рано, передчасно, оскільки наука ще не створила для того надійної фактографічної бази. «Порівняння,— писав він,— можливо тільки при повному й точному описі сучасного вигляду пам'ятки та при дослідженні історії будівлі; тоді за допомогою точних чертежів (планів, перекроїв, фасадів, окремих деталей) та фотографій як загальних видів зокола й зсередини, так і деталей, які дозволять реконструювати й проаналізувати первісні форми, можна буде порівнювати пам'ятки. Але все це ще тільки треба зробити».

Згодом вчений познайомився, а відтак і подружився з самим М. Рудинським і його сестрами. Після смерті Михайла Яковича й Марії Яківни старенький Стефан Андрійович зберігав щонайприязніші стосунки з Євгенією Яківною, адже їх зближувала ще й подібна доля — заслання, через яке вони обоє пройшли.

Зазнавши тяжких випробувань, С. Таранушенко почав зв'язати вже не тільки на фахово-еміна того чи іншого вченого і реальний внесок його праць у велику науку, а й на його морально-етичний потенціал. Коли арештували співробітників харківського музею українського мистецтва, яким керував Таранушенко, один з його учнів «зізнався»: підписав звинувачення і на себе, і на вчителя. Склалося так, що вижили обоє, але Таранушенко не мав з ним більше жодних стосунків.

Стефана Андрійовича тяжко гнітило те, що колись скривдив прекрасну людину — Михайла Яковича Рудинського. 31 березня 1962 року він написав невеличку замітку з оцінкою його діяльності в мистецтвознавстві, але до кінця потерпав, що не мав змоги її опублікувати. Його самого друкували тоді з величезними труднощами. Подаємо цей текст зараз. Мови автора не «виправляємо». Таранушенко казав: «Дайте словобом писати так, як вони говорять»...

Публікація і вступне слово Сергія АБАЗИ.

Михайло Якович Рудинський був обдарований природою щедро й різностороннє, а до того ж він визначався колосальною працездатністю. Наукові здібності його викристалізувалися в петербурзькому — одному з кращих — університетів; тут були закладені основи й зформувався майбутній видатний вчений, археолог. Але інтереси М. Я. не замикалися в колі наукових робіт. Він навчався в Петербурзі, місті, збудованому великими архітекторами, в місті, де в музеях зосереджені пам'ятки мистецтва світового значення, в місті передової на той час літератури, музики, театру. Живий темперамент М. Я., здібність жадібно й активно сприймати й проймається найвищими досягненнями мистецтва відкрили перед ним широкі горизонти, виховали його естетично, зробили його знавцем мистецтва, озброїли його знаннями в малярстві, архітектурі, музиці.

Після закінчення університету М. Я. працює вчителем в середніх школах, набуває педагогічні навички. Своїм учням він передав глибоке знання предмету, а разом з тим М. Я. приділяв велику увагу естетичному вихованню їх, оскільки дозволяла це програма школи.

В буремний 1917 рік М. Я. переходить на роботу до Полтави. В перші роки революції М. Я. розгорнув широку наукову роботу в галузі археології; одночасно багато уваги віддавав він і мистецтву. Він згуртував навколо видавництва «Педагогічне бюро» талановитих художників — місцевих, а також тих, що переїхали в Полтаву в ці роки з Петрограда й Москви. Між ними слід назвати Є. Балуту, А. Боцулу, братів І. та С. Бутників, Ф. Бондаренка, П. Бутка. В. Дурново, В. Осадчука, П. Рожанківського, Ф. Рожанківського, Б. Ромберга, А. Федоренка, Я. Феодоріди та ін. В цьому видавництві вийшли з друку багато книжок для школярів та юнацтва, ілюстрованих згаданими художниками. Треба пам'ятати, що ці видання виходили в жаклих умовах голоду, економічної розрухи, громадянської війни. Проте, завдяки не-людській енергії М. Я. ці видання визначались високими художніми й технічно-друкарськими рисами, вигідно виділяючись в морі макулатури, яка затопила тоді не лише провінцію, але й столиці. Зокрема треба назвати добре проілюстровані і добре видруковані хрестоматії для дітей: одна для дітей молодшого віку «Ясні зорі», що складалася з 4-х випусків (весна, літо, осінь, зима), та хрестоматії для дітей старшого шкільного віку «Віночок», що вийшов в двох випусках. Варто зазначити ще збірничок «Про-ліски», «Абу-Каземові капці», «У нашого Омелечка невелика сімечка», «Зігфрід» (з «Пісні про Нібелунгів»). На жаль, не вийшло ілюстроване худ. Ромберг видання казок Андерсена.

Пізніше М. Я. перейшов до видавництва Спільки споживчих товариств, де він займав посаду головного редактора.

ПЕРШОДРУК

«УСЕ, ЩО ВЗЯВ У ДОРОГУ»

В 1917-1919 рр. М. Я. брав активну участь в Комітеті по охороні пам'яток мистецтва та старовини на Полтавщині, у вилученні й рятункуванні пам'яток мистецтва у покинутих поміщиками маєтках та будинках буржуазії. Особливо цінні матеріали були вилучені М. Я. в Диканьці, в маєтку Кочубея. На базі вилучених пам'яток М. Я. організував, оформив експозицію Полтавської картинної галереї, яка була відкрита 5 травня 1919 року. Першим директором галереї був призначений М. Я. В тому ж році він написав «Короткий провідник по музею мистецтв».

На другому поверсі того ж будинку виставлені були твори худ. М. Ярошенка, які він заповітом подарував Полтаві, рідному місту. Тут зібрано твори самого Ярошенка, а також картини передвижників, подаровані йому його товаришами-художниками. В тому ж 1919 році вийшла з друку написана М. Я. брошура «М. Ярошенко. Життя і творчість», ілюстрована репродукціями картин.

В тому ж (дуже плідному) 1919 році вийшла з друку ще одна книжечка М. Я. «Архітектурне обличчя Полтави», ілюстрована рисунками худ. Ф. Рожанківського. Це — легко й живо написаний нарис. Книжечка цінна тим, що автор намагається відшукати характерні риси в архітектурному обличчі Полтави і простежити їх еволюцію, яку він розглядає як органічний процес. М. Я. в цій книжечці ділиться з читачами своїми враженнями від полтавських архітектурних пам'яток, пробує розкрити перед полтавцями очі на красу пам'яток, що оточують їх в щоденному побуті, зацікавити ними.

Пам'ятки мистецтва М. Я. не тільки збирав, організовував з них музеї, приступні для широких мас трудящих, популяризував їх в своїх брошурах, але, оскільки дозволяв час, науково досліджував їх. Поміж такими роботами треба згадати статтю, написану в 1923 році «З приводу годинника Томірової роботи в Музеї мистецтв в Полтаві». В 1927 році вона була видрукована в збірнику «Український музей» в Києві. Брав участь М. Я. в роботах мистецтвознавчих установ і пізніше в Києві, куди він переїхав в 1924 році — в Музей українського мистецтва та Лаврському музеї.

Закінчуємо ці нотатки про М. Я. цитатою з його книжечки про життя і творчість художника Ярошенка. В них виявлено кредо і самого М. Я. в галузі мистецтвознавства. М. Я. високо цінує Ярошенка за те, що він «від перших кроків своєї діяльності і до кінця своїх днів умів дати на своїх картинах відповідь на близькі й хвилюючі сучасність теми» (с. 4). М. Я. підкреслював, що властивим дум Ярошенка був Чернишевський і Добролюбов в письменстві і Крамської в малярстві, а також те, що «Ярошенко глибоко прагнув правди в громадському й особистому житті і високо розумів свої обов'язки».

Минуло 100 років від дня народження відомого радянського археолога М. Рудинського (1887—1958). Академік О. Окладников писав, що він був одним із тих основних і провідних працівників української археології, з чим ім'ям і невтомною діяльністю нерозривно пов'язаний ряд найважливіших відкриттів і досліджень¹. Не вдаючись до аналізу наукової спадщини вченого, хочеться нагадати лише про його ставлення до пам'яток давнини і турботу про їх збереження в наш час. М. Рудинського, без перебільшення, можна вважати одним з піонерів цієї патріотичної справи.

Малою батьківщиною Михайла Яковича було місто Охтирка та його околиці. Саме їм він завдячував зародженню інтересу до історії, археології, архітектури, ботаніки, поезії. Вчений писав: «Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлоп'ячій формі, дороге мені тим, що прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку пробудили в мені наш будинок, Охтирка й незрівнянні своїми враженнями її чарівні околиці,

любов, з якою прожив я все своє життя»².

Сестри Михайла Яковича — Марія та Євгенія розповідали: «На початку століття на дорозі з Охтирки в село Буймерівку часто можна було зустріти стрункого худорлявого юнака в білій сорочці з зеленою ботанізиркою через плече. Пристрасна любов до природи і палке захоплення ботанікою нестримно тягнули його в ліс, на луку й до річки, де він збирав для свого гербарію рідкісні квіти і трави»³. (Цей гербарій пізніше потрапив до місцевого краєзнавчого музею). Під час мандрів юний гімназист звернув увагу на уламки кременю, давні черепки та бронзові наконечники стріл. Знахідки зацікавили його настільки, що ботаніка поступилася місцем археології, котра й стала йому супутницею всього життя. Незабаром випускник гімназії поїхав навчатися до Харківського університету. Але Охтирка й надалі залишалася у центрі його дослідницької уваги. 1910 року М. Рудинський на основі зібраних матеріалів написав дипломну роботу про дюнні стоянки неолітичної доби на рідному Поворсклі.

В 1910—1917 роках Михайло Якович учителював у Путивлі, Переяславі, Києві, Петербурзі, віддаючи канікулярний час розкопкам у басейнах Сейму, Трубайла, Псла, Тетерева, Ворскли. 1916 року на високій дюні тераси лівого берега Охтирки вчений виявив нову стоянку давньої людини, яку назвав Охтирською. Яскравим періодом активної краєзнавчої діяльності М. Рудинського стало перебування в Полтаві (1917—1924), де він спершу працював у педагогічному бюро губернського земства, а потім — у краєзнавчому музеї. З його ініціативи розгорнуто випуск ілюстрованих книг для дітей (вийшло понад мільйон примірників) та започатковано журнал «Нова школа», в якому, до речі, опублікована його стаття «Гуртки вивчення рідного краю в середній школі». 1918 року М. Рудинський організував Українське наукове товариство вивчення і охорони пам'яток старовини на Полтавщині. На засіданнях Товариства Михайло Якович звітував про наслідки своїх археологічних експедицій. Тоді ж його обрали головою комісії по вряту-

ванню пам'яток культури і мистецтва на Полтавщині. Це сприяло утворенню Художнього музею, який він й очолював. 1920 року М. Рудинський — завідувач археологічного відділу, а згодом — директор музею Полтавщини. На той час вийшли його праці «Архитектурне обличчя Полтави», «Дюнні стоянки неолітичної доби з побережжя р. Ворскли» та інші.

1924 року М. Рудинського обирають науковим співробітником АН УРСР. Переїхавши до Києва, він став головним організатором усієї археологічної роботи кабінету антропології АН УРСР. Не припиняв археологічні дослідження й на Вологодщині, де опинився в 30-х роках. Повернувшись 1944 року на Україну, вчений незабаром стає доктором історичних наук. Під його керівництвом (1950) почала діяти постійна експедиція на новобудовах Півдня. В цей час увагу М. Рудинського привернула визначна пам'ятка археології й мистецтва Кам'яна Могила на Мелітопольщині. Дослідженню її наскальних рисунків-петрогліфів вчений віддав сім років життя, але опублікувати монографію не встиг — вона вийшла посмертно. М. Рудинський відзначав, що ця пам'ятка дає багато цінних даних не тільки для вивчення минулого свого краю — на їх основі вчений одержав «право говорити про європейську належність петрогліфів Кам'яної Могили»⁴.

В останні роки життя М. Рудинський тісно зійшовся з працівниками музею рідного міста. У листах в Охтирку Михайло Якович писав про свої гарячі почуття до отчого краю, продовжував цікавитися його минулим і сучасним. «Усе, що я взяв з собою в дорогу із своїх дитячих і юнацьких днів, узяв з рідного дому»⁵, — зізнався він друзям в одному з листів. Про рідне місто, його історію і етнографію, які необхідно вивчати й берегти, писав Михайло Якович і в листі до З. Форової, своєї давньої знайомої — працівника Охтирського музею. Пам'ять про минуле рідного міста, його культуру дала можливість йому висловити цінні для працівників музею думки і поради.

До 100-річного ювілею М. Рудинського в Полтаві

відбулася науково-практична конференція, організована обласною організацією Товариства та краєзнавчим музеєм за участю вчених Києва, Дніпропетровська, Вологди, Мелітополя, Чернігова. В доповідях і повідомленнях висвітлювалися важливі питання життя і науково-практичної діяльності М. Рудинського. Учасники конференції відвідали будинок по вулиці Короленківській, 1, де у 1917—1924 роках мешкав видатний археолог.

Лист М. Рудинського до З. Форової — вірне ставлення ученого-історика до свого рідного краю і турботи про збереження й примноження пам'яток давнини. З любов'ю до батьківських місць, з почуттям відданості науці й культурі свого народу пройшов М. Рудинський нелегкий шлях. Це почуття звеличувало його, надихало на працю, робило життя осмисленим і чистим. Воно повчальне і для нас.

ПРИМІТКИ

¹ З письмового відгуку академіка О. Окладникова на дисертацію М. Рудинського «Дослідження і матеріали до археології УРСР». 1948. (Копія з архіву автора).

² Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. — 1962. — Вып. 3. — Ахтырка. — С. 83.

³ Там же. — С. 82.

⁴ Рудинський. Кам'яна Могила (Корпус наскальних рисунків). — К., 1961. — С. 139.

⁵ Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. — 1962. — Вып. 3. — С. 89.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Фотопортрет М. Рудинського. 1920-ті роки.

Охтирка. Будинок М. Рудинського у колишньому Мошенському провулку.

ПРИМІТКИ (лист до З. Форової)

¹ В архіві М. Рудинського збереглося понад 70 віршів, які він писав в різні періоди життя, а деякі й опублікував. В них теж звучить любов до рідного краю.

² В. Воліс — тоді науковий працівник Охтирського краєзнавчого музею.

³ Автор мав на увазі своїх сестер Марію і Євгенію Рудинських, з якими він спільно мешкав у Києві (нині вул. Свердлова, 10, кв. 73).

Вельмишановна
Зінаїда Феоктистівна!

Спасибі велике за пам'ять і ласку — це завжди особливо дороге в останні роки життя й ще не згаслої діяльності!

...Кілька разів думав про поїздку в Охтирку та її околиці, звідки я розпочав свої археологічні пошуки, і... шоразу стримував себе. Важко уявити собі це місто з його «Десятою сотнею», Зеленим озером (на якому і Ви, мабуть, бігали на ковзанах в сніжні охтирські зими), нашим Собором, який чомусь вимальовується переді мною як один із найкрасивіших храмів моєї країни, нашим монастирем і дачею в монастирському саду на Доброславівці, з дивовижним Бразолевським березняком, шляхом на Гулеву гору і дорогою на Черненчину — Риботень. Збочивши з якої ви йдете понад Ворсклою під схилом правого берега річки до Неміряного й Журавного, завжди з однаковим почуттям якогось трепету перед таємничою тишею чудового дубового лісу й чистого блакитного плеса річки. Багато чого пов'язалося з цими — неповторними, винятковими за м'якістю тонів і ліній — пейзажами улюбленої природи. Багато чого назавжди відклалося в пам'яті як найдорогоцінніше з того, що дарувало життя в цьому незабутньому охтирському оточенні — будинку в Мошенському провулку біля Зеленого озера й в околицях монастирського саду.

Колись, багато років тому, я написав кілька віршів (хто цим не грішив, правда?)¹. Я думав, як добре було б спочити назавжди на отому високому рамені бугра монастирського саду, де так добре думалося перед лицем долини Ворскли, під бевкання монастирського дзвону. Та це нездійсненне!

Не знаю, чи збереглось хоч що-небудь від того чарівного куточка, хай навіть в найприблизнішому вигляді. І я вирішив, що повертатись туди не можна. Це занадто боляче для таких стариків, як я...

Мені дуже радісно знати, що Ви працюєте в музеї, та ще й, як я знаю, давно і самовіддано. Спасибі Вам велике за це. Віль Єфремович² мені мало розповів про музей. Адже мене цікавить не лише археологія. Не менше мене цікавить історія Охтирщини з козацьких часів та охтирська етнографія.

Ми³ завжди любили і продовжуємо любити своєрідність охтирського костюма (жіночого), в якому «куб» був цілком обов'язковим, широкі шуби з синім верхом і чорними або сірими смушковими комірами, сірі свитки, широкі й довгі котелевські рушники, всуціль вигиптувані розкішними узорами з рослинних елементів (двобічні), охтирський керамічний посуд.

Сестра Євгенія Яківна завжди з однаковим захопленням згадує букети охтирських квітників на охтирському базарі. Один із наших давніх друзів, ботанік К. Угринський (м[іж] ін[шим]), автор опису охтирської флори знайшов в букетах наших абсолютно винятковий за своїм значенням вид якоїсь лілії, котра, чудом збереглася в садку якоїсь бабусі-квітникарки,

що бозна-відколи росла на садибі, теж мало чи не бабусею її принесеною з лісу.

Що збереглося або зберігається ще в Охтирці з колишніх виробництв та від давніх звичаїв? Я завжди згадую про наші «сотні». Вказівка на «сотню» (звичайно, в значенні територіальному) була обов'язковою й в актах юридичних... Можливо й досьгодні на каланчі колишньої Успенської церкви (все ж дуже шкода, що вона зруйнована!) продовжують бити на сполох і, як і раніше, відбивають насамкінець визначене число ударів, що відповідають «сотні»? Що можна ще зібрати в яких-небудь дуже давніх і глибоких скринях з вишивок, тканин старовинних і т. д.? Чи все це вже давно вичерпано?

Було б дуже добре, якби Вам пощастило зібрати найбільше документації (фотографії, малюнки, зарисовки, листівки та ін. паперів) про стару Охтирку. Було б непогано пошукати все це в старих обжитих будинках охтирських обивателів. Звичайно, за останні десятиріччя відбулося багато змін, багато чого пішло геть далеко, відірвавшись від Охтирки надовго, можливо й назавжди. Та багато чого й затрималося, збереглося, уціліло. Його необхідно якось уберегти.

Я б поставив за мету зібрати таку ж документацію, принаймні, стосовно кількох пам'ятників — Успенської церкви, собору, монастиря. Цілком необхідно було б мати фотокартки й зарисовки узгір'я монастирського, вкритого лісом, окремі види околиць Охтирки і монастиря (м[іж] іншим, чи не вціліла монастирська дзвіниця?), види охтирських вулиць, будинків управління воїнського начальника (ніби так це називалося) проти будинка Форових, де існувала Охтирська бурса, нашого міського саду з дуже цікавою «ротондою» й фігурами «купідонів», що прикрашали її в наш час, гімназичний, коли ми залюбки готувалися в ній до іспитів.

У мене майже нічого не збереглося — цілком «згаслі» любительські фотографії дачні, кілька листівок з видом Бульварної вулиці, окремі знімки Соборного кладовища, вітряка за т. зв. Буймерівською вулицею.

Отже, вельмишановна Зінаїда Феоктистівна, в похід на старожилів і, в першу чергу, на старожилів-горожан середньої руки, що не покидали давно обжиті садиби, в яких жили й діяли покоління! Я думаю, що такий похід міг би дати дуже цікаві наслідки. Я був би радий довідатись, що Ви думаєте в цьому напрямку і що Вам вже вдалося зробити. Упевнений, що у Вас в музеї зібрано багато речей.

Віль Єфремович мені дещо розповів, однак, наша зустріч була коротка, й мені було мало його даних. Він обіцяв мені написати про свою роботу над історією Охтирки. Я хотів би знати більше й про Вашу роботу, яку добре собі уявляю. Всі говорять про те, що Ви віддалися їй повністю. Бажаю Вам великих успіхів! Радісно знати, що музей в руках люблячих й відданих роботі людей.

Хай живе Охтирський музей!

З великим привітом шанувальний Вас
Михайло РУДИНСЬКИЙ.

11.IV-1954.

Реабілітації потребують не лише люди, але й пам'ятки. Оті собори наших душ — неперевершені взірці гармонії і краси, працелюбності і величю духу народного, що заступали «вождя». Ті шедеври світового здодчества, що правила заповітом предків, несхибно націлювали у будучину, підносили загальнолюдські цінності цивілізації над мертвечиною хуторянства, кон'юнктурності «злоби дня»...

Їх нерідко висаджували у повітря або пробували розбирати на цеглу, прикриваючись благочинними гаслами і намірами, не гребуючи вульгарно-соціологічними викладами. Але попри всі декларації, софістичні виверти, більшість ініціаторів ганебних розправ над пам'ятками мусили відчувати свою ущербність, злочинність. Принаймні те potwierджують архівні свідчення і прижиттєві публікації про акти вандалізму, в яких зовсім відсутня руйнівнича термінологія, речі не називаються своїми іменами, а своєрідно камуфлюються. Не менш промовистий доказ і ретельна, планомірна «утилізація» компрометуючих матеріалів державних архівів. Приміром, до фонду Народного комісаріату освіти республіки, який переважно і займався питаннями охорони пам'яток, «включені матеріали, що лише частково охоплюють період діяльності НКО УСРР з 1933 по 1941 рр. (зовсім немає документальних матеріалів за 1935 р., а за 1936—1941 рр. якщо і залишилися, то дуже в малій кількості)», свідчить археографічна передмова 11 опису 166 фонду Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР. Одне слово, винні перед пам'ятками минулого почувалися злочинцями і перед майбутнім.

У 30-ті роки справжні вороги народу обходили увагою, прагнули замовчати думки, положення і конкретні дії В. І. Леніна, спрямовані на дбайливе піклування і примноження історико-культурної спадщини. Спогади В. Д. Бонч-Бруєвича про те, як Володимир Ілліч, «коли йому доводилося чути, що в Галичі, Угличі та інших старовинних руських містах пробували зруйнувати церкви, він негайно надсилав телеграми і суворі накази цього не робити, викликав представників місцевої влади, роз'яснюючи їм значення історичних пам'яток», хоча й були видані, проте їх і досі супроводжує промовиста примітка: «Телеграм подібного змісту досі не виявлено».

Турбота про пам'ятки, як ознака цивілізованості, Й. Сталіним не відкидалася категорично. Заради справедливості належить сказати, що вона декларувалася. Втім, лише декларувала-

ся. Ті нищення культурних цінностей, якими характеризуються кінець 20-х і низка 30-х років, не просто завдали невідшкодовних збитків вітчизняній культурі. За рівнем блюзнірства і знівесненості їх іноді можна поставити в один ряд із інквізиторськими виправами.

Витравити із людської пам'яті ганебні сторінки сталінізму, як переконав час, неможливо. Заради історичної справедливості, незворотності процесів перебудови потрібна вся правда. У добу гласності, проголошену квітневим (1985 р.) Пленумом партії, процес великого очищення став можливим. Великого не за височиною моральною, ідейно-політичною лише, великого й за масштабами. Злочинною діяльністю були охоплені сотні й тисячі людей різних соціальних верств. Багато з них самі згодом ставали жертвами того ж механізму, зайвими свідками, як мовиться, проте частина втрималася на поверхні, а то й сягнула «олімпіу». Останні не постали перед судом, хоча зазнали людського осуду, а може й мук сумління.

Сьогодні відомості про нищення тої чи іншої пам'ятки збереглися переважно завдяки переказам, родинним спогадам. І, як правило, відсутні документальні, писемні матеріали, без яких усна традиція — лише один з різновидів фольклору. Вдається, щоправда, відшукати поодинокі свідки і тоді, за їх розповідями, перекази інших здобувають реальний ґрунт достовірності. Але скільки іще поширюється брудних наклепів, навмисних перекозів, чинічних побрехеньок! Не говоримо про об'єктивні причини, «руку» еміграції й Заходу (впродовж всього 70-річного існування Радянської влади тема вандалізму незмінно в центрі уваги зарубіжних опонентів, навіть зараз, в часи розрядки, численні радіоголоси не гребують відвертими спекуляціями на цьому). Небезпечніше тут — наше з вами мовчання. Безстороннє мовчання преси, науковців, активістів Товариства. Саме його і заповнюють сумнівні легенди. Саме воно дає простір фальсифікаціям.

Отож — правду, суворо документовану правду. Будьмо безкомпромісними, викриваючи сумні «білі плями» історії! Тільки в цьому криється справжня наша сила і гарантія неповторення великого зла. Адже культура не зникає, якщо її навіть і знищують.

У роки наростання нігілістичних тенденцій, утвердження командно-адміністративних засад були і люди з великої літери — незборимі ярітвіники пам'яток. Їхня доля трагічна, але чи не вона незаперечно спростовує віднедавна популярну в деяких колах тезу про те, що в часи культу невинних не було і важко, мовляв, відрізнити жертву від винуватця. Ні, були невинні,

ПРИМІТКИ

¹ Вжиті скорочення:

АСРР — Автономна Соціалістична Радянська Республіка.
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет, утв. 1917 р., з 1938 р. — Верховна Рада УСРР.

заповідник, держзаповідник — найчастіше просто територія, оголошена заповідною, без штату наукових працівників, дирекції тощо.

кол. — колишній, -я.

л. з — лист з (від).

л. ОЮП — лист обласної (окружної) інспектури охорони пам'яток культури.

М. Рада — міська Рада.

міськгосп — підрозділ міськвиконкому.

НКЗдор., НКЗдоров'я — Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР, утв. 1919 р., з 1946 р. — Міністерство охорони здоров'я УСРР.

НКЗС — Народний комісаріат земельних справ УСРР, з 1946 р. — Міністерство сільськогосподарства УСРР.

НКО, НКОсвіт — Народний комісаріат освіти (Наркомос) УСРР, утв. 1918 р., з 1946 р. — Міністерство освіти УСРР.

пам. — пам'ятка.

пост. — постанова.

РВК — райвиконком.

РНК, РНК УСРР — Рада Народних Комісарів УСРР, утв. 1919 р., із 1946 р. — Рада Міністрів УСРР.

с./рада — сільська Рада.

т. зв., так. зв. — так званий.

УКОПК — Український комітет охорони пам'яток культури — громадський орган при НКО з деякими оперативними функціями.

УКОП — Український комітет охорони пам'яток природи — громадський орган при НКО.
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка.

² **ПОХИЛЕВИЧ** Дмитро Леонідович (1897—1974).

чисті і помислами, і ділами. Серед більшості радянських людей незламною лишалася вірність гуманістичним традиціям дбайливого ставлення до прогресивної культурної спадщини минулого. Скільки пам'яток врятовано завдяки їх принциповості, нездатності йти на угоду з власним сумлінням! На жаль, не завжди пам'ятаємо навіть імена.

* * *

В атмосферу зламу 20-х і 30-х років вводить перший із корпусу пропонованих документів, датований початком 1933-го.

* * *

УСРР¹
НКО

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТНИКІВ КУЛЬТУРИ

7/II. 1933 р.

м. Харків, вул. Артема № 29

До заст. зав. сектору науки [НКО]
тов. ПОХИЛЕВИЧА²

УКОПК подає при цьому проекта доповідної записки «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи».

Цього проекта перероблено згідно резолюції т. Карпеко³ та за В[ашими] вказівками.

За резолюцією т. Карпеко, після опрацювання проекта в с[екторі] науки, треба його подати т. КАРПЕКО.

Додаток: згадане на 5 арк.

(ДУБРОВСЬКИЙ)⁴

Заст. голови УКОПК
Вчений секретар

(ТИХИЙ)⁵
(підпис)

ПРО СТАН ТА ЗАВ- ДАННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ

Доповідна записка. Проект

Місце пам'яток в соц. будівництві. У процесі соцбудівництва певне місце посідає використання пам'яток природи та культури та

збереження цих пам'яток за чинним законодавством (пост. ВУЦВК та РНК УСРР «Положення про пам. культури й природи»⁶ 16.VI—[19]26 р.) та настановленням НКОсвіти.

Потенційне значення пам. природи.

Наукові досліді пам'яток природи і законів її розвитку, підпорядковані обслуговуванню соцбудівництва (за змістом пост. XVII партконференції)⁷, з'ясовують природні ресурси Союзу, нові господарчі можливості, дають ґрунт для раціонального планового і максимального розвитку народного господарства.

Потенційне значення пам. культури.

Наукові досліді пам'яток культури підпорядковані завданням XVII партконференції, служать в справі технічної освіти, засвоєнню технічними кадрами основних досягнень світової науки, мистецтва і техніки, опануванню сучасного мистецтва і техніки, забезпеченню за СРСР економічної самостійності, оберігають СРСР від перетворення його на придаток капіталістичного світового господарства та науки, допомагають наздогнати капіталістичні країни в технічно-мистецькому відношенні.

Пам'ятки є живе нагадування про постійний рух людини до розвинення, вони є діючі розкриті книжки знання, справжні джерела інших засобів освіти, шкіл, музеїв, кіно, театру тощо. Не лише для нашої доби, а також і для наших нащадків треба зберегти ці пам'ятки, так з боку природних чинників, як і від вчинків різних осіб.

Проте, з 1926 року випадки нищення пам'яток трапляються надто часто і набувають на цей час катастрофічного і ганебного характеру. Звичайно, явище це — абсолютне нехтування законом та вказівками НКОсвіти, що керує охороною пам'яток; зразки бюрократизму, волокити, руйнації пам'яток першорядної світової цінності, шкідництва, головотества, навіть вандалізму. Типове явище, що коли нищуться ці джерела, важливі для побудування пролетарської культури, такі вчинки приховуються ніби інтересами соцбудівництва, ощадності, раціоналізації, показом революційного настрою тощо.

Приклади нищення пам'яток.

Під час утворення державних надморських пташиних та степових заповідників⁸, НКЗС а ніяк не відповідав НКОсвіти на подані проекти протягом 11 місяців. Нищення птахів на перельотній станції надморських заповідників Чорного та Азовського морів відоме типове явище, ви-

³ КАРПЕКО Олександр Олександрович (1891—1969), син службовця, 1910 р. закінчив Новгород-Сіверську гімназію, 1914 р. — Ніжинський історико-філологічний інститут. З жовтня 1917 р. член партії. Працював викладачем гімназії, головою педагогічної ради школи, зав. повітовим відділом народної освіти, головою райвиконкому, секретарем райкому партії, політкомісаром, деканом, ректором Ніжинського інституту народної освіти, ректором київських Інституту народної освіти на Інституту народного господарства, 1931—1933 рр.

перший заступник наркома освіти УСРР, редактор журналу «Комуністична освіта», під час повторної чистки 1934 р. виключений із партії, звинувачений в націоналхильництві, зокрема в тому, що «був одним із ініціаторів призначення на директора театру «Березиль» націоналіста Курбаса». Передати доповідну записку «по інстанції» у 1933 р., очевидно, не встиг.

⁴ ДУБРОВСЬКИЙ Василь Васильович (1897—1966), історик, тюрколог, професор, головний інспектор Інспектури охорони пам'яток культури Укрнауки

НКО, заступник голови УКОПК, автор праць із пам'яткоохоронної тематики, книги «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» (Харків, 1930). Невдовзі після подання доповідної записки був репресований, у 1934—1939 рр. відбував покарання.

⁵ ТИХИЙ М. О. — вчений секретар УКОПК, співробітник НКО.

⁶ Детальніше про Положення та компетенцію НКО в галузі охорони пам'яток див.: ПУ — 1986. — № 4. — С. 26—28.

⁷ XVII конференція ВКП(б) відбулася 1932 р. у Москві.

⁸ 1927 р. на окремих ділянках

світлене в пресі. На проект розмежування із заповідником Ольвія⁹ — НКЗС не давав висновку 1/2 роки. Згідно пост. РНК, НКО за актами 1929 р[оку] вимагав від НКЗС розмежування наукових частин Уманського держзаповідника III-го Інтернаціоналу¹⁰ і не добився а ніякої відповіді до цього часу. В степовому держзаповідникові Асканія-Нова «Чаплі»¹¹ щороку нищиться наукова контрольна площа, покосом, шляхами, полюванням. В цьому році проводилося розорення первісного степу, єдиного в Європі.

НКЗдоров'я протягом 3-х років не передавав Держ[авному] Київ-Кирилівському заповідникові¹² пам'ятки — твору Григоровича-Барського, кол. дзвіниці¹³, переховуючи в ній вибухові матеріали (бензин тощо), тримав па-

Чорного та Азовського морів від Кінбурнської до Білосарайської коси, довжиною близько 500 км, існував Приморський заповідник (у 30-х рр. на його базі утв. Чорноморський та Азовсько-Сивашський заповідники).

⁹ Ольвія — античне місто, центр Ольвійської держави, утв. у VI ст. до н. е. Територія городища і некрополя (поблизу с. Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської обл.) — у 1921 і 1924 рр. постановами РНК УСРР бралась під охорону. Нині тут заповідник системи АН УРСР. Див. також: ПУ — 1988. — № 1. — С.40—43.

¹⁰ Йдеться про визначну пам'ятку українського садово-паркового мистецтва доби класицизму парк «Софіївка» (м. Умань Черкаської обл.), оголошену 1929 р. заповідником, з 1955 р. — дендрологічний заповідник АН УРСР.

¹¹ Найстаріший на Україні природний заповідник, утв. 1921 р. (Чаплинський р-н Херсонської обл.).

¹² Кирилівська церква, пам'ятка архітектури XII—XVIII ст., нині філіал заповідника «Софійський музей».

м'ятки в умовах, за якими трапилися руйнація та пожежа. І досі не передав помешкань НКОсвіти за актом та оголошенням заповідника РНК з 1929 р.

Невеличкий будинок декабриста Пестеля в Тульчині¹⁴ НКЗдор. перебудував для потреб будинка немовляти (1928 р.).

Більш 300 старовинних речей мистецтва та меблі Неміровського палацу¹⁵ Строганових¹⁶ (Потоцьких, Шербатових) продано з торгів по оцінці 603 карб. 20 к., як «непотрібних дитячий санаторії», що у віданні НКЗдор. або передано (133 речі) в користування службовців (1928 р.).

Службовці С/ради Гужівки Ічнян[ського] р[айону]¹⁷ реквізували та знищили велику частину найціннішої збірки науково-мистецьких речей гр[афа] Самбурського (164 речі), стару зброю, парчові, гаптовані тканини, кришталевий старий посуд, портрети, стародруки та інш. (1931 р.). Певну кількість старих портретів, гравюр, меблів з мастка кн[язя] Куракіна виявлено в с. Козацькому Звениг[ородського] р[айону]¹⁸, але РВК аніякої відповіді на пропозиції НКО не дав (1930).

В с. Пашенному Кобель[яцького] р[айону] викинуто з могили рештки світового математика акад[еміка] Остроградського М. В. (1924 р.)¹⁹.

В Чернігові знищено відому унікальну пам'ятку роботи Коробкіна²⁰ т. зв. Потьомкінський дзвін (1930).

В Бердичеві р[оку] 1930 знищено найцікавіший єврейськ[ий] цвинтар та зрізано багаторічне дерево, пам'ятку фетишизму та переведення душ, вшанування якої дожило до цього часу; чим позбавлено держзаповідник²¹ цінного джерела антирелігійної пропаганди УНІКАЛЬНОГО В ЄВРОПІ.

¹³ Йдеться про дзвіницю (надбрамну церкву із дзвіницею) 1760 р., арх. І. Григорович-Барський, на території Кирилівського монастиря, оголошеного 1929 р. заповідником. Дзвіницю, як і ряд споруд комплексу, 1937 р. розібрано. Див. фото.

¹⁴ У будинку П. Пестеля у м. Тульчині нині Музей декабристів (райцентр Вінницької обл.).

¹⁵ Палац XIX ст., арх. Е. Крамаж, у Немірові (нині смт, райцентр Вінницької обл.), зберігся.

¹⁶ Строганов О. Г. (1795—1891) — міністр внутрішніх справ,

В Охтирці²² розібрали стару пам'ятку українського дерев'яного будівництва 18 ст [оліт-тя] так зв. Юр'ївську церкву. Мотивація М. Раді: «Як старовина ніякої цінності не уявляє. Такого добра по місту Ахтирці досить. Дерево використати до сільбуду, ціною на 8 сотні» (1929).

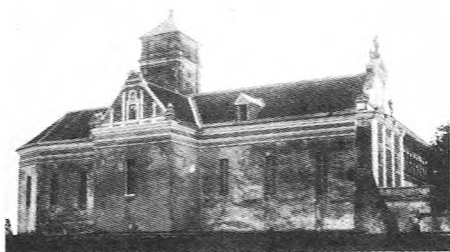

Мешканці Бердичева розтягли із споруджень заповідника камінь. Цінні стінні розписи худ[ожника] Фредеріче²⁶ обсіпаються, в бані головного собору малювання (портрети пап) покрилися грибок (1930). На елементарну реставрацію пам'ятки немає коштів навіть з 1926 року (декрету ВУЦВК).

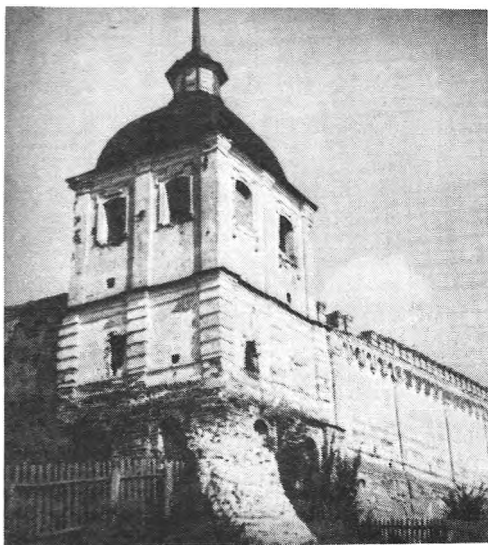
Н[овгород-] Сівєрський міськгосп вибирає 5 куб[ічних] метрів каменю з-під вежі Н[овгород-] Сівєрської фортеці, після чого починається оповз гори, на якій стоїть заповідник. Той же міськгосп постановив розібрати на цеглу будови заповідника 17,18 ст [оліть]²⁷ та зарухав ДО СТАТТІ ПРИБУТКІВ від цегельної «операції» 8 тис. карб. (припинено).

В Херсоні «за особистим розпорядженням секретаря РВК» розібрано стару браму та частину муру²³ (1930).

В Заславському районі розібрано 4 вежі феодальної унікальної пам'ятки, кол. монастиря Бернардинів (1926)²⁴.

Розтягають рештки Паньєвського на Поділлі замку²⁵ на потреби колгоспу «Пролетарій» (1931).

чернігівський, полтавський, харківський, а також новоросійський і бессарабський генерал-губернатор. Строганови мали багаті бібліотеки, колекції картин, медалей, монет тощо.

¹⁷ Нині Чернігівської обл.

¹⁸ Нині Черкаської обл.

¹⁹ Нині с. Пашенівка Козельщинського р-ну Полтавської обл., 1974 р. на могилі встановлено пам'ятний знак.

²⁰ **КОРОБКІН І.** — український ливарник XVIII ст., вилив дзвони (1776, 1781) для Софійського собору в Києві, Вознесенської церкви й Спаського собору в Чернігові.

²¹ Постановою РНК УСРР 1928 р. територія пам'ятки архітектури XVI—XVIII ст. колишнього кармелітського монастиря (3,5 км²) у м. Бердичеві (нині Житомирської обл.) була оголошена заповідником.

²² Нині місто обласного підпорядкування, райцентр Сумської обл.

²³ Напевно, йдеться про стару браму і частину муру фортеці XVIII ст., однієї з найбільших та наймогутніших на півдні України.

²⁴ Головні споруди архітектурного комплексу монастиря XVII ст. збереглися, нині Ізя-

слав райцентр Хмельницької обл.

²⁵ Йдеться про комплекс споруд у нинішньому с. Панівцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Дотепер збереглися лише 2 башти (наріжна і надбрамна) XV—XVI ст., а також руїни замку XV—XVI ст., палацу 1590 р., колегіуму кінця XVI ст., костюл 1907 р. (у 1967 р. перебудований на клуб).

²⁶ **ФРЕДЕРІЧЕ В.** — італійський живописець XVIII ст., у 1758—1759 рр. працював у кармелітському монастирі в Бердичеві.

²⁷ Новгород-Сівєрський.

Кам'янецька фортеця²⁸ настільки забруднена в частинах, що відряджений художник не міг знайти місця, щоб замалювати певні об'єкти (башту, р. 1931).

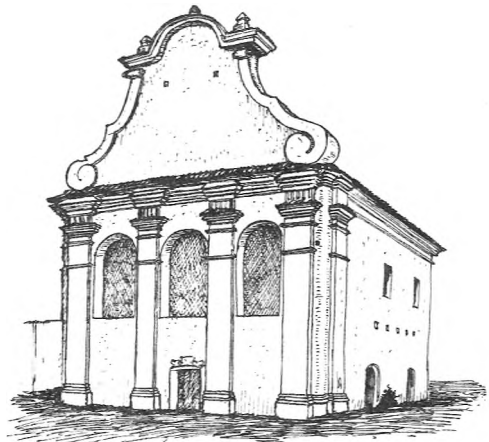
Історико-культурний парк в Білій Церкві (Браницьких, Потьомкіна)²⁹ орано трактором, також рублять вікові цінні дерева, через алеї роблять проїзджі шляхи та інш. (цукротрест, с/г технікум).

Біля Б[ілої] Церкви розорано могилу солдатів-декабристів.

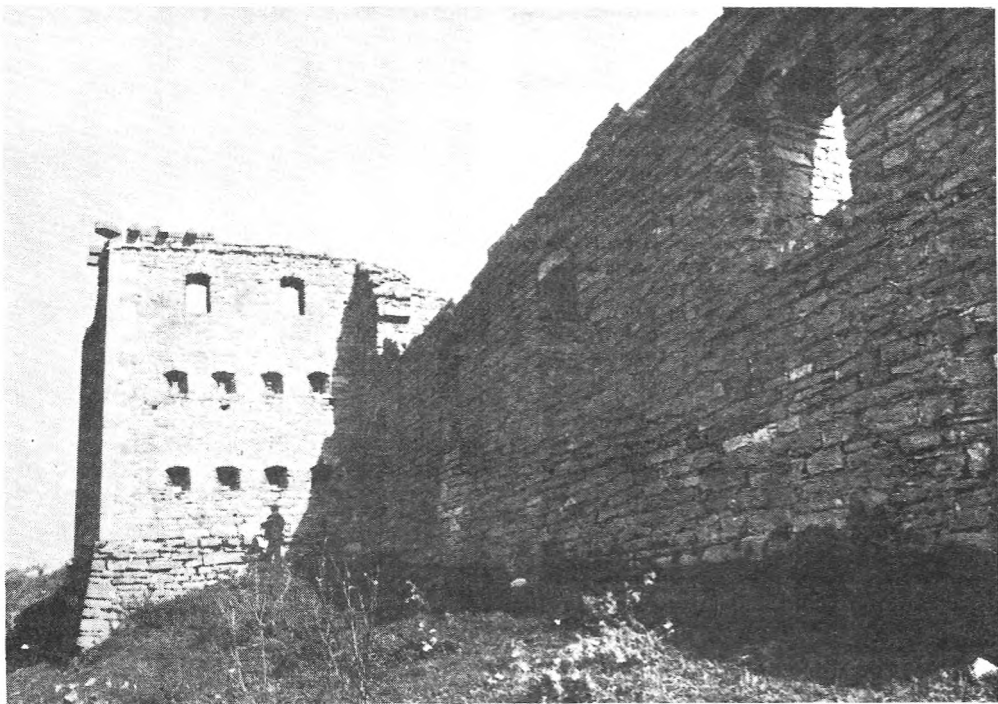
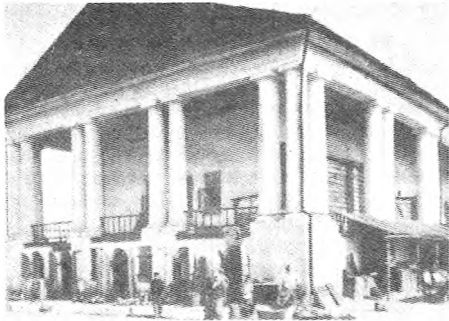
На заборону НКО руйнувати старі крамниці в Чернігові³⁰, виконавець розпорядився: про-

довжувати роботи «не рахуючися ні з якими пам'ятками культури». Пам'ятку знищено, навіть не зафіксовано макетом.

Звичайна посилка — це потреба руйнувати старі будови з погляду ніби загрози життю населення — вежа Могилівської ратуші³¹, Са-

танівська башта³², Сумська Покровська пам'ятка³³ та інш.

²⁸ Кам'янець-Подільська фортеця XIII—XVIII ст. з 1890 р. музей, 1952 р. — історичний музей-заповідник (Кам'янець-Подільський нині місто обласного підпорядкування, райцентр Хмельницької обл.). Т. Шевченко 1846 р. приїздив сюди змалювати пам'ятки. В 30-ті рр. у Старому місті розібрані та зруйновані архітектурні доміанти його силуету Миколаївська (вірменська) XIV ст., Троїцька й Іоанна Предтечі XV ст., Олександр-Невська 1891—1893 рр.

церкви, кармелітський костіол XVIII ст. Детальніше див: Стратегія і архітектура. — 1987. — № 10. — С. 19—20.

²⁹ Йдеться про «Олександрію» — видатну пам'ятку українського садово-паркового мистецтва XVIII ст., з 1934 р. до нині заповідний дендрологічний парк АН УРСР, знаходиться у Білій Церкві (місто обласного підпорядкування, райцентр Київської обл.).

³⁰ Старі крамниці в Чернігові —

торгові ряди початку XIX ст. на колишній Красній площі (нині ім. Куйбишева). Збереглися лише підмурки та підвали.

³¹ Могилів-Подільський нині місто обласного підпорядкування, райцентр Вінницької обл. Вежа, ратуша не збереглися.

³² У Сатанові (нині смт Городоцького р-ну Хмельницької обл.) із п'яти башт замку XV—XVI ст. збереглися лише дві, комплекс споруд із XIX ст. дотепер експлуатує цукровий завод.

За «Літописом охорони пам'яток Радянської України» В. Акуленка можна простежити, як складалася в країні взагалі й у нашій республіці зокрема державна пам'яткоохоронна система. Ленінський період її функціонування уривається наприкінці 20-х років.

Руйнації останніх часів.

За останні часи нищуться пам'ятки першорядної культурної потенції та світової цінності.

В Очакові РВК 1931 року вирішив передати на утілі пам'ятника на братській могилі солдатів та Горича³⁴, типові зразки ідеології панівної класи часів царату. За втручанням НКО та голови УКОПК, [секретаря] ВУЦВК товариша Василенка³⁵, пам'ятки врятовано та повернуто на свої місця. Зараз Одеська інспектура охор[они] пам. культури повідомляє, що Рудметаллом, за згодою інспектора комосвіти, руйнує ці самі пам'ятки, знімає колони, ядра, ґрати, між іншим з могили акад[еміка] Судківського³⁶, навіть пам'ятник Суворову³⁷ та інш. (л. з 17—ХІІ—32 р.).

25/VII — 1930 року Медведівський (кол. Чигир[инського] р[айону]) РВК ухвалив «негайно розібрати» виключний зразок українського дерев'яного будівництва, т. зв. церкву Миколаївського монастиря³⁸, що був в цілком доброму стані, з метою повного забезпечення будівництва 7-річки (школи), що й здійснено, але дерево згодилося лише на паливо.

У Києві намагалися розібрати пам'ятку т. зв. Великого Миколи³⁹ ради цегли. незважаючи

на вказівки про негідність для будівництва матеріалу 17 ст[оліття] Миколу попсували, але матеріалу не дістали. Пам'ятку загублено. Такий саме приклад з Полтавською пам'яткою т. зв. Хрестовоздвиженським монастирем 17

³³ Йдеться про колишню церкву 1690 р. Див. далі по тексті.

³⁴ ГОРИЧ І. П. — бригадир Астраханського нерегулярного війська. Пам'ятник 1903 р., зберігся, сквер вул. Луначарського, 1978 р. реконструйований. Очаків нині місто обласного підпорядкування, райцентр Миколаївської обл.

³⁵ Відомості про Василенка розшукати не вдалось.

³⁶ СУДКОВСЬКИЙ Р. Г. (1850—1885) — російський та українсь-

кий живописець, академік. Надгробний пам'ятник-бюст роботи ск. Є. Самокиш-Судковської, бронза, мармур. 1885 р., зберігся, на території Музею імені О. Суворова.

³⁷ Пам'ятник полководцю, генералісімусу О. Суворову, ск. Б. Едуардс, бронза, граніт, 1907 р., висота 5 м, зберігся, там же.

³⁸ Медведівка нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.

³⁹ Йдеться про Микільський військовий (Військово-Микільський, св. Миколая) собор 1690—1693 рр., арх. Й. Старцев, видатну пам'ятку українського барокко, домінують комплексу монастиря Великого Миколи, закритого 1831 р. Зрештою собор зруйновано 1934 р. Останній елемент монастирського комплексу — трапезну — зруйновано в 60-х роках. На цьому місці нині Палац піонерів та школярів, арх. А. Мілецький.

ст[оліття]⁴⁰, що конкурує виключним типом з В[еликим] Миколою. Пам'ятку, всупереч вказівок НКО, знищено (всередині цінний зразок з різьбярства — іконостас), цегли не придбано за негідністю крихкого матеріалу 17 ст[оліття].

У Сумах в листопаді 1932 року знищено унікальну пам'ятку феодалізму на Україні 1690 року, т. зв. Покровську церкву. На численні попередження інспектури охорони та категоричну заборону НКО руйнувати пам'ятку М. Рада відповідає за 35 днів, вже після руйнації, що за думкою «АВТОРИТЕТНИХ ТЕХНІКІВ ТА ІНЖЕНЕРІВ» та ДЛЯ ЗДЕШЕВЛЕННЯ РОЗБОРКИ прибудов до пам'ятки, вжито динаміта, після чого довелося знести і саму пам'ятку.

За розпорядженням роменського інсп[ектора] НКО в с. Медвежому⁴¹ будовано школу на найбільшій могилі, коли досить було інших могил та місця, в якій було видатне поховання передісторичного часу (скорчен. кістяків). На вказівки про потребу попереднього наукового

дослідку, інспектор дає типову відповідь — «А що мені зробилять? Нічого».

В самому Харкові за вимогами Радіоуправи загублено видатний твір Растреллі-сина, т. зв. іконостас колишн. Успенського собору⁴²; знищено твір архіт[ектора] Васильєва — ампіровий іконостасний ансамбль, що був всередині дзвіниці того таки собору⁴³.

Низка спроб була розкопувати площу пам'яток IX—XI сторіччя у Києві: Десятинної

пам'ятки⁴⁴, Софії⁴⁵, Київського Акрополя.

РУЙНОВАНО МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР⁴⁶ У КИЇВІ.

За розпорядженням якогось урядовця знищено щерть X с[толіття] європейського значення рештки т. зв.[стовпа] Ірини⁴⁷ у Києві.

Навіть пам'ятки Перекопу⁴⁸ зазнали «утілізації» і цілі гектари фортифікаційних споруджень «останніх слів техніки» і місць героїзму Червоної Армії по-варварському розкопано для здобутку жалюгідних прибутків металому — знайденої зброї, гільз, куль тощо. ПРИМІТКА: Зараз повідомляють, що на тере-

⁴⁰ З архітектурного комплексу, який 1845 р. намалював Т. Шевченко («Воздвиженський монастир у Полтаві», сепія, акварель, туш), збереглися Хрестовоздвиженський собор 1699—1709 рр. та дзвіниця 1786 р.

⁴¹ Нині с. Ведмеже Роменського р-ну Сумської обл., тут на державному обліку пам'ятки археології курганні могильники та городище VIII—XII ст.

⁴² Сам собор 1771—1777 рр. зберігся.

⁴³ **ВАСИЛЬЄВ Є. О.** (1773—1833), архітектор, у Харкові будував споруди дворянського зібрання (1814—1820), гостиного двору (1823—1830, обидві не збереглися), архієрейський палац при Покровському соборі (1820—1826), дзвіницю Успенського собору (1821—1844), університетські церкву і зал уро-

чистих засідань (1823—1831).

⁴⁴ Йдеться про храм 1828—1842 рр., арх. В. Стасов, споруджений на місці однойменних першої мурованої церкви Київської Русі 989—996 рр. і храму 30-х рр. XVII ст. Петра Могили. Розібрано 1935 р.

⁴⁵ Софійський собор XI ст. нині входить до заповідника «Софійський музей», утв. 1934 р.

⁴⁶ Заснований 1108 р. київським

ні Перекопу в Крим[ській] АСРР продовжується руйнація історичних[их] релігійних[их] пам'яток: камінь і матеріали «нешадно вивозять з території», що визначена експедицією НКО УСРР [19]32 р[оку] під Всесоюзний заповідник. Л.ОЮПК з 4/1—[19]33 р[оку].

Прийчини руйнації.

Зазначимо, що уникнути нищення пам'яток завжди можливо. всі типові матеріальні об'єкти культури, що їх залічено НКО за пам'ятки або не залічено, належать контролю НКО. і всяка зміна нормального стану припускається законом лише за висновком НКО (пост. ВУЦВК і РНК УСРР про пам. культ[ури] і природи [19]26 року 16/VI. §12). Отже, в разі бажання поставитися уважно до вимог держави, легко, раніш руйнації, запитати НКО про пам'ятку.

Чому цього не роблять? Чому пам'ятки руйнуються, навіть всупереч заборони НКО, особами, що на відповідальних посадах?

Треба зауважити, що ст[атті] нашого карного законодавства не забезпечують сучасних потреб охорони й використання пам'яток. Карн[ий] кодекс передбачає лише шкоду, що робиться державі знищенням майна звичайної. т[ак би] мовити риночної цінності. отже коли справа іде про знищення пам'яток, можна вжити лише ці ст[атті] покарання, себто ст[атті], що передбачають звичайний збиток від крадіжки або знищення. Особливу цінність держмайна, що її навіть не можна перевести на гроші, Карн[ий] код[екс] аніж не урахує і не забезпечує, хоча термінологія пам'яток, як державного майна «особо цінного», «Всеукраїнського», «республіканського значення».— в законах вживається (пост. ВУЦВК і РНК УСРР про пам. культ[ури] і пр[иро]ди, арт. 17).

Недолік закону сприяє легковажному ставленню до руйнації пам.

Практика покарань.

Інше зауваження те, що на практиці майже не вживається покарань за нищення пам'яток. З численних звернень НКО до прокуратури, можна пригадати лише 2—3 випадки коли покарання реалізовано, але досить м'яко. За витрачення грошей, призначених НКО на ремонт Сатанівської башти, на інші потреби, за 5 років було оголошено догану кол. голові Проскурівського РВК, що вже був десь в іншому місці. Другий випадок був лише платонічний: білоцерківський урядовець був присуджений за нищення музейних речей до позбавлення волі на 1/2 роки. За систематичну крадіжку арцаб⁴⁹ Кам'янецького держ. заповідника-фортеці на паливо, позбавлено волі жінку на 3 місяці. Взагалі знищення пам'яток залишається без покарання (приклад — руйнація Коростенських скель (каньону) та городища)⁵⁰.

Потрібне ставлення до пам'яток.

Потрібне ставлення до пам'яток. як майна держави надзвичайного значення і дорівняти покарання за нищення пам'яток до заходів проти розкрадання особ[ливо] цінного майна.

Інші заходи для охорони пам'яток.

Інші заходи для охорони пам'яток. Треба акцентувати увагу законодавства на ОСОБЛИВУ ЦІННІСТЬ пам'яток культури і природи як майна держави надзвичайного значення і дорівняти покарання за нищення пам'яток до заходів проти розкрадання особ[ливо] цінного майна. Звичайно, не досить наведених лише примусових карних заходів. Треба щоб Центральні органи впливали на свідомість мас наявним, для всіх очевидним піклуванням за пам'ятки, щоб на підтримку, реставрацію, культосвітнє використання пам'яток призначалися кошти, що відповідають цінності пам'яток. Неприпустиме явище, що [б] першорядні, європейського значення заповідники феодального часу, як Кам'янецька фортеця, Бердичівська — Кармелітанська фор-

князем Святополком Ізяславичем. Михайлівський Златоверхий собор 1108—1113 рр. тоді ще існував.

⁴⁷ Йдеться про залишок Ірининської церкви XI ст.— один із її стовпів, покритий стилізованим дашком. Зруйновано 1934 р.

⁴⁸ Йдеться про місця Перекопсько-Чонгарської операції ра-

дянських військ проти врангелівців 1920 р.— «однієї з найбільш кривих сторінок в історії Червоної Армії» за визначенням В. І. Леніна. Даних про існування тут заповідника не виявлено. У Красноперекіпському (місто обласного підпорядкування, райцентр Кримської обл.) 1971 р. встановлено пам'ятник трьом штурмам Пере-

копу в 1920, 1944 рр. та в 1963 р. (мирному).

⁴⁹ Арцаби — дверні рами, лутки.

⁵⁰ Йдеться про залишки давньоруського міста (городища) Іскоростеня та скalistі береги річки Уж на схід від нинішнього Коростеня, міста обласного підпорядкування, райцентру Житомирської обл.

теця та ін., залишалися протягом 10 років без асигнувань на елементарний ремонт і реставрацію; щоб унікальні пам'ятки українсько-го і європейського різьбярства, як Растреллівська — Харківська, Козацька — Ізюмська⁵¹, угноювалися в небезпечних склепах та хлівах, за відсутності коштів на транспорт, або нищилися вщерть, як різбляна Міжгірська⁵²

йонних, сільських, при великих підприємствах та інш.).

Громадський повсякденний контроль, пов'язаний з центральними щодо пам'яток організаціями при НКО (УКОПК, УКОПП, Ком[ісія] крає[знавства]) надсилить боротьбу НКО з руйнацією та удосконалив заходи керуючих органів за охорону.

(1931 р.) або Полтавська — Хрестовоздвиженська (1931).

Нехтування пам'ятками з боку керуючих органів негативно впливає на ставлення до пам'яток і з боку маси. Навпаки, піклування про пам'ятки центру викликає серед низових органів відповідну увагу і змагання клопотатися за пам'ятку. Так, призначення на реставрацію заповідника уманського парку III-го Інтернаціоналу 3 тис. крб. викликало з боку Уманської М. Ради призначення 15 тис. крб. (1931 р.). Призначення НКО на реставрацію Воронцовського палацу⁵³ 4 тис. крб. викликало з боку Одеської М. Ради асигнування 17 тис. крб. Піклуванням (щорічні асигнування), поряд з науково-освітньою працею біля заповідника Ольвія, виховано серед населення помітно сприятливе і обережне ставлення до решток старих культур, як усвідомленого масами джерела нового культурного будівництва.

Дві експедиції НКО УСРР для дослідження пам'яток революційних Перекопа зворушили надзвичайно сприятливу громадську участь маси населення під час дослідів та увагу всесоюзної преси.

Але, треба підсумувати, до певної охорони пам'яток можна домогтися лише поширенням свідомості працюючої маси про значення пам'яток для соціалістичної культури, наближенням цієї маси до самих об'єктів охорони, втягненням працюючого до активної участі у використанні та в охороні пам'яток. Питання стає про масову популяризацію пам'яток та організацію громадських осередків охорони пам'яток, периферійних комісій охорони (ра-

Пропозиції. для виховання серед мас належного ставлення до пам'яток, як до державного особ[лив]о цінного культосвітнього майна, треба:

1) Карну відповідальність за знищення та псування пам'яток дорівняти до покарань за розбазарювання та хижацтво держ[авного] громадського культосвітнього майна і тим припинити варварське ставлення до пам'яток.

2) Покласти край ставленню до кошторисних призначень на охорону і культосвітнє використання пам'яток, як на третьорядне завдання. Враховуючи економічну, наукову та виховничу роль пам'яток, зокрема революційних, відпустити кошти на охорону та реставрацію і тим припинити катастрофічну руйнацію пам. природи та нехтування ними людського оточення.

3) Підсилити масово-пропагандистську роботу шляхом видань методичної, науково-популярної літератури, туристичних провідників, худож[ніх] альбомів та листівок, наукових досліджень за пам'ятки та ілюстрованого повного реєстру пам'яток. Безпечити видання відповідним кошторисом.

4) Дозволити організацію громадських комісій охорони пам'яток природи та культури, як дорадчих органів при РВК'ах, міських, сільських та селищних радах, для наближення до маси справи збереження культосвітнього державного майна та практичного виховання населення в справі охорони.

Заст[упник] голови УКОПК (ДУБРОВСЬКИЙ)
Вчений секретар (ТИХИЙ)

⁵¹ Вірогідно, йдеться про іконостас Преображенського собору 1684 р. На Ізюмському шляху козаки Харківського полку 1681 р. збудували фортецю, у 1685—1765 рр. Ізюм — центр Ізюмського полку, адміністративно-територіальної та військової одиниці на Слобідській Україні, його населення брало участь у Булавінському повстан-

ні 1707—1709 рр., гайдамацькому русі (1765, 1770—1771 рр.), нині місто обласного підпорядкування, райцентр Харківської області.

⁵² У 30-х роках «в зв'язку з забудовою Межигир'я» розібрано і будівлі Межигирського монастиря, серед яких були келії, братський корпус І. Григоровича-Барського 1766 р. Монас-

тир 6 разів згадує у своїх творах Т. Шевченко, зберігся його малюнок «Києво-Межигирський монастир» 1843 р. Як село Межигир'я не існує, нині територія Києво-Святошинського району Київської обл.

⁵³ Ансамбль палацу Воронцова (нині Палац піонерів) у Одесі, 1829 р., арх. Ф. Боффо.

Як уже мовилося, архівних матеріалів того часу фактично не існує. Поодинокими знахідками завдячуємо архівістам, які під загрозою викриття рятували від «утилізації» документальні пам'ятки епохи. Найпростіший шлях — «випадково» загубити матеріали серед нерозібраного фонду чи розсипу (так називають суміш сторінок неатрибутованих документів) або вкласти у першу-ліпшу справу, не зафіксувавши в археографічному описі... Пройде багато літ, перш ніж якомусь дослідникові трапиться запрограмована випадковість.

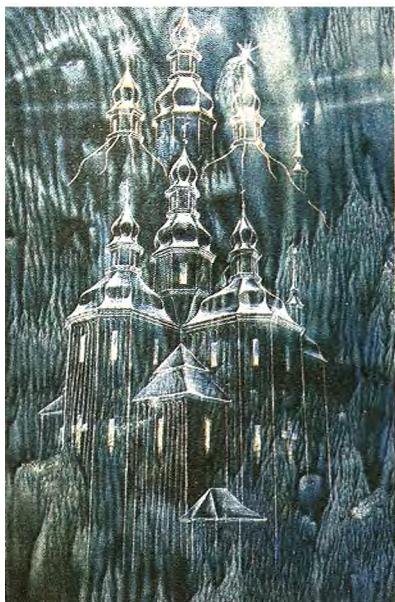
Наведений документ не уцілів повністю. Вочевидь, на нього натрапили серед розсипу порівняно недавно, але так і не відшукали усіх сторінок трьох його варіантів. Погана збереженість — другий-третій примірник машинопису, ознаки затухання відбитків і неякісний папір, сліди замочення чи надмірного перезволоження — змусила вельми потрудитися реставраторів, аби зафіксувати текст, зупинити загальну руйнацію (зберігається у Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР).

За винятком лиш однієї сторінки із розділу «Приклади нищення пам'яток», вдалося повністю відновити первісний

варіант відповідної записки. Примітки відобразили відомості про людей, які клопоталися підготовкою документа. Найпоказовіша — постать Карпеко, який з липня 1931 по березень 1933 року був першим заступником наркома освіти М. О. Скрипника, очолював редакцію журналу «Комуністична освіта», а 1934 року оголошений націонал-ухильником.

Далі буде.

...Не знаю, чи вдалося у вступі «Соборів наших душ» до певної міри засвідчити авторську позицію. Принаймні, прагнулося бути вкрай щирим, об'єктивним, неупередженим. До цього зобов'язує складна і відповідальна тема: доля трьох всевітньої величини пам'яток-соборів. Перший із них — Михайлівський Златоверхий.

Як спіткав цього давньоруського велетня нещасливий талан? Закономірність це, чи виключення?..

Андрій БЕРЕЖИНА.

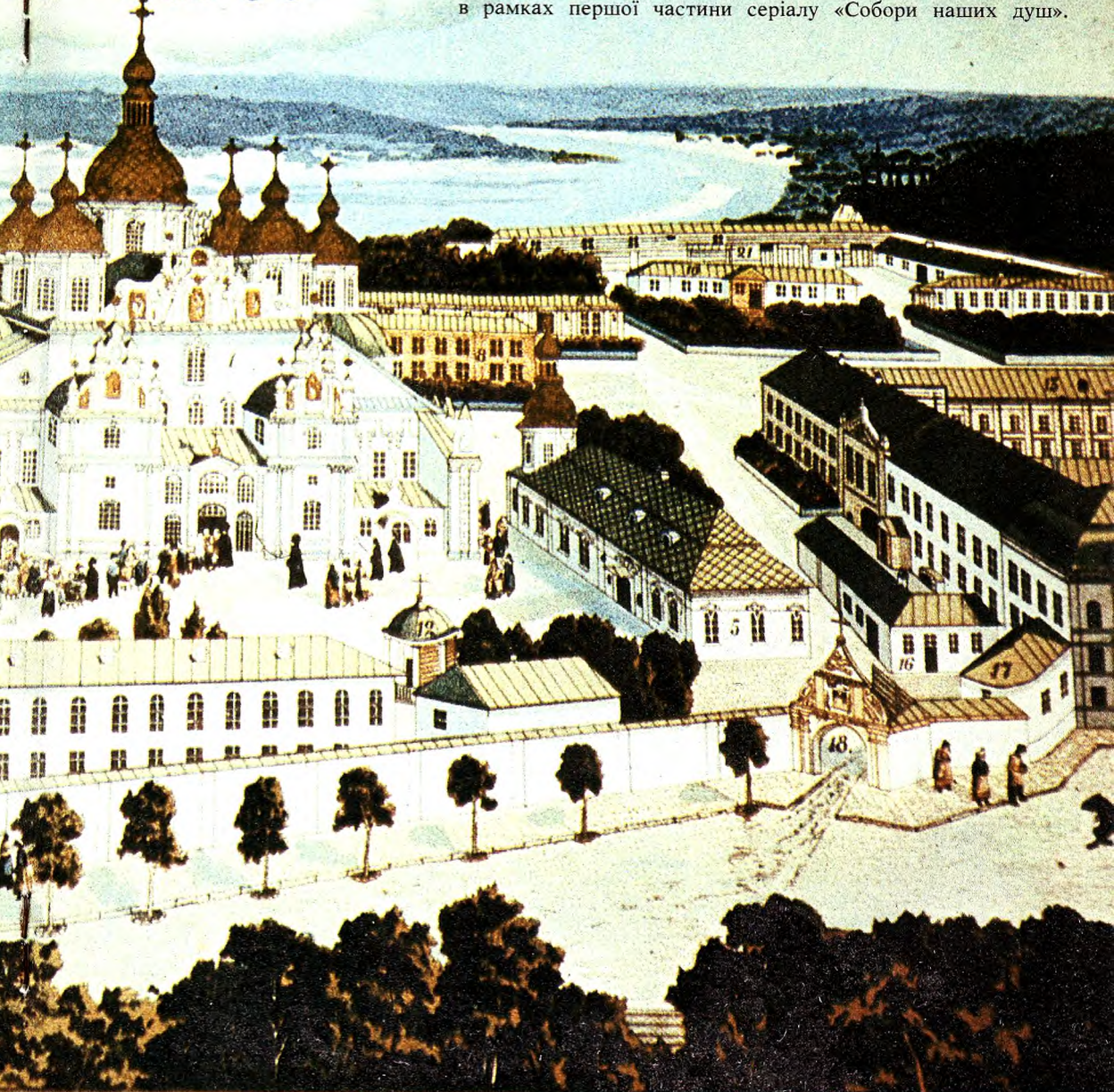

Успенський собор, Київ, 1904 рік. Малюнок: Протоієрей І. Корнієв

Видь Кієво-Златоверхо-Миха

Основні матеріали з корпусу неопублікованих документів про знищення Михайлівського собору «Пам'ятки України» планують вмістити на своїх сторінках наступного 1989 року в рамках першої частини серіалу «Собори наших душ».

Михайловського первокласного монастиря.

Анатолій СИТНИК

З ЮВІЛЕЄМ,
ПАМ'ЯТКО!

Як ви вважаєте, чи багато у Києві пам'яток монументального мистецтва? Загалом чимало, чи не так! Важко навіть віднайти у місті — особливо у центральній, отже, найбагатолюднішій його частині — майдан, парк, сквер, а то й перехрестя, де б не було величного чи скромного монумента, погруддя, обеліска... Та чи всі вони прижилися на київському ґрунті, чи прикрашають і органічно доповнюють завдяки художній виразності неповторний історичний силует чарівного міста над Дніпром? На превеликий жаль, ні. Але є у Києві раритети, без яких неможливо уявити образ української столиці. До них, безперечно, належить і пам'ятник Богданові Хмельницькому.

Зазвичай днем народження пам'ятника вважається дата його офіційного відкриття. У виданні 1888 року «*Киев теперь и прежде*» ця подія позначена 11 липня того ж року. Проте, ідея спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому виникла значно раніше, у 50-х роках минулого століття, найвірогідніше — з нагоди 200-річчя возз'єднання України з Росією. Практично ж втілювати її почав наприкінці 1860-х років Михайло Йосипович Микешин.

Він народився 1835 року поблизу старовинного містечка Рославля Смоленської губернії у родині сільського лікаря і садівника. Писати олійними фарбами навчився від мандрівного іконописця на ім'я Тит Андроніч. Але застосувати своє вміння зміг спочатку лише у креслярській роботі на будівництві Московсько-Варшавського шосе. Тоді ж на нього звернув увагу смоленський поміщик Вонляровський. Меценат виділив юнакові кошти на поїздку до Петербурга, і той 1852 року вступив до Академії мистецтв. Виявилось, сільські уроки не пройшли даремно — минаючи підготовчі класи, він опинився у майстерні батального живопису Б. Віллевальде.

Під час навчання у Петербурзі М. Микешин потоваришував з Т. Шевченком. І хоча різниця у віці була понад двадцять років, дружба виявилася міцною і щирою (цікаво, що саме Микешину Шевченко заповів свої малюнки). Крізь усе життя проніс Михайло Йосипович теплі почуття до старшого друга. Він був одним з ініціаторів створення петербурзького Товариства імені Т. Шевченка, яке у наш час пропонує відродити відомі діячі культури і представники широкої громадськості міста на Неві.

М. Микешин вчинив академічні студії 1858 року. Його творини відзначено великою Золотою медаллю. І хоча це дозволяло виїхати державним коштом на шість років для вдосконалення майстерності за кордон, мистець залишився на батьківщині і взяв участь у конкурсі на кращий проект пам'ятника «Тисячоліття Росії» у Новгороді. З-поміж 57 представлених ескізів проєктів перемогу здобула робота Михайла Микешина, до речі, випускника Академії по класу живопису, а не скульптури. Автор плевав сподівання встановити на горельєфі пам'ятника скульптурний портрет Тараса Шевченка. Про це навіть сміливо заявив цареві Олександрові II, проте на дозвіл годі було й сподіватися.

Для пам'ятника «Тисячоліття Росії» М. Микешин вперше створив образ керівника

визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення 1648—1654 років Богдана Хмельницького. Ця історична постать посіла гідне місце серед 36 скульптурних портретів горельєфа у розділі «Військові люди і герої».

Робота над київським пам'ятником тривала двадцять довгих років. За первісним проєктом (моделі і ескізи зберігаються у музеях Ленінграда, Києва, Чернігова) монумент передбачався у вигляді скелі з кінною статуєю Б. Хмельницького, який гетьманською булавою вказує у бік Москви. Значну роль мала відігравати вивішена над скелею постаменту скульптурна група, що зображала кобзаря («...тип — Тарас Шевченко», — підкреслював автор) разом з представниками російського, українського і білоруського народів. Микешин волів показати й постаті пана, орендаря і ченця-єзуїта, котрі б символізували політичне, економічне і духовне гноблення України до її возз'єднання з Росією. Нижню частину п'єдесталу планувалося прикрасити барельєфами «Зборівська битва», «Переяславська Рада» і «Урочиста зустріч гетьмана у Києві». Та поступово, всупереч волі автора, проєкт позбавили і постатей, і барельєфів як «зайвої розкоші». До речі, кошти на спорудження пам'ятника склалися з незначного «пособия государственного казначейства», майже 58 тисяч карбованців народних пожертвувань, зібраних здебільше серед найбідніших селян. Морське відомство виділило 1600 пудів старої міді.

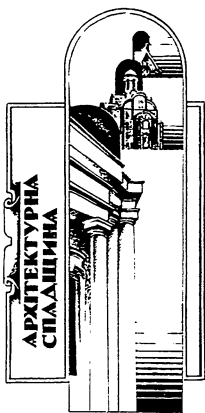
Відлиття скульптури обійшлося майже в 70 тисяч карбованців і виконувалося на петербурзькому заводі Берда дуже повільно, до 1879 року. У ліпленні брали участь П. Веліонський (постать гетьмана) і О. Обер (фігура коня). Скульптуру перевезли до Києва, де протягом тривалого часу вона знаходилася у дворі старокиївського поліцейського району. Спочатку планувалося встановити пам'ятник на місці сучасного Бессарабського майдану, який у 1874-1888 роках носив ім'я Богдана Хмельницького, але згодом пристали на рішення спорудити його на майдані біля Софії Київської, де у грудні 1648 року кияни зустрічали козацькі полки на чолі з Б. Хмельницьким.

У 1886 році за проєктом київського міського архітектора В. Ніколаєва почалося спорудження постаменту у вигляді скелі-кургану з граніту, який надала управа київської фортеці. І, нарешті, 1888 року пам'ятник заввишки 10,85 метра прикрасив Софійський майдан, названий 1944 року ім'ям Богдана Хмельницького. Свого часу пам'ятник оперізувала вишукана чавунна огорожа з ліхтарями, яку варто б відновити у первісному вигляді.

...Наприкінці життя М. Микешин висловив думку, що кожна пам'ятка повинна представляти собою певну ідею, висловлену у такій ясній і наочній формі, яка була б зрозумілою усім і промовляла серцю і розуму людей про великих діячів, котрі залишили невитравний слід своєї діяльності в історичному житті народу.

Цей намір М. Микешину вдалося втілити у київському пам'ятнику Богдану Хмельницькому. Чудовому творові монументального мистецтва виповнюється нині 100 років.

З ювілеєм, пам'ятко!

Давньоруському народові судилося таке, що його південні землі споконвіків були порубіжжям двох цивілізацій — народів Європи, до яких належав і він, та численних азійських кочових племен. Київська Русь стала багаторіською заставою Європи, а столиця Київ — її непохитною брамою. Отже, власне географічні фактори та історичні обставини змусили наших предків фортифікувати Київ і всю державу згодом пізніше півтори тисячі років тому. А від мужності народу та інженерної досконалості укріплень його кордонів протягом багатьох віків залежав спокій і розвій культур народів Європи.

Фортифікація Києва здавна становила широко розгалужену і глибоко ґрунтовану оборонну систему. Вона складалася з фортеці міста і дальніх та ближніх оборонних форпостів. Одна з найдавніших фортець — колишнє укріплене городище на Старокиївській горі, споруджене на межі V-VI століть. Вірогідно, це і є літописний «городок Кия», площею близько 2 гектарів, з потужними на той час оборонними спорудами.

З часом Верхній Київ вийшов далеко за межі валів, після фортифікації X століття створився «город Володимира» площею понад 10 гектарів. З-поміж трьох його брам — Градської (пізніше — Софійської), Подільської та Михайлівської, головною була перша. Мурована Градська брама являла собою не тільки оборонну, а й визначну архітектурну споруду. Тоді ж підсилили городище на Хоревіці, Шекавиці, Юрковиці і, особливо, Подолі.

В першій половині XI століття по-справжньому грандіозним містом-фортецею став «город Ярослава» з прилеглими до нього укріпленнями «города Ізяслава-Святополка» та Копирів кінцем. Разом з «городом Володимира» його територія сягала близько 80 гектарів, оточували її високі вали з оборонними стінами на них і глибокі рови довжиною 3,5 кілометри.

До Верхнього Києва вели чотири зовнішні брами: Золота, Лядська, Подільська і Жидівська (Львівська — після заснування цього міста). Колишні брами «города Володимира» стали внутрішніми, оскільки він перетворився в цитадель «города Ярослава». Природно, найменш захищену південну частину міста обережала Золота брама. Ту унікальну муровану фортифікаційну та архітектурну споруду увінчувала сигнально-набатна церква Благовіщення. Уславлена в усьому світі, ця брама була відомою ще й під назвою «Велика» або «Залізна». З бою її

так ніхто й ніколи не подолав, хоч в'їхати через неї до Києва вважалося вищою честю.

За Ярослава Мудрого спорудили або реконструювали київські оборонні форпости: Клов, Берестове, Печерське, Видубичі, Лису гору, Дорожичі, Китаєве. Проте, особливу увагу приділили укріпленню Подолу — найбільшій торгово-ремісничій частині Києва, позбавленій природних перепон для ворогів. Його оточили суцільною дерев'яною стіною, а також валами з «столпіями». Включили до оборони Подолу і місцеві річечки. Так само фортифікували і другий за розміром посад Києва — Копирів кінць, розташований поміж північно-західною частиною «города Ярослава» і Подолом. Значно потужнішими стали й укріплення Печерська, особливо, коли навколо монастиря звели оборонний мур. В цілому фортифікація Києва

БРАМА

XI—XII століть з його посадами та околицями обіймала грандіозну територію (близько 500 га).

Таке неспростовно свідчить про науково-технічну і, зокрема, будівничу та економічну могутність Київської Русі — першорядної держави тогочасної Європи. Фортифікаційно-інженерну майстерність древньої Київської держави (як і впадковану від неї — України) впродовж віків стверджували найтяжчі історичні випробування. Серед них — безпрецедентна, за кількістю бойової техніки, облога Києва монголо-татарськими військами хана Батия 1240 року. Такого опору ці завойовники багатьох країн Азії та Європи не знали, жодна з інших держав того часу неспроможна була дати подібну відсіч і тим самим врятувати Європу від спустошення.

Нескінченні навали різних племен і народів на нашу землю не припинялися віками, тому киянам, як і всьому народові, доводилося не тільки відбудовувати укріплення і зводити та поширювати нові, а й удосконалювати своє фортифікаційне мистецтво.

В другій половині XIII століття почалося створення нової системи укріплень Подолу, який на майже шість наступних століть став політико-адміністративним осередком Києва. Набувши Магдебурзького права на самоврядування, з XV століття місто мало власні збройні сили всіх родів військ, включно «піонерський корпус» — тогочасних фортифікаторів.

Крім навколишніх оборонних укріплень, на горі Хоревіці тоді спорудили цитадельну для Подолу фортецю-замок, від чого й сама гора перебрала таку ж назву. Замок став резиденцією київських князів династії Ольговичів, воевод, а іноді й гетьманів. Тут розміщувалися урядові споруди, зокрема монетний двір.

Розташувавшись на Старокиївській горі 1654 року, війська Московського царства

частково відновили древні укріплення часів Київської Русі. «Город Ярослав» вони назвали «Великим городом», а «город Володимира» — «Малим городом». Тоді ж підсилили літописні брами, зокрема Золоту. Так була перевірена і стверджена буремним життям покордоння мудра дислокація та інженерна досконалість оборонних систем Києва і його околиць, створених древніми майстрами.

Особливо інтенсивні фортифікаційні роботи у Києві проводив у другій половині XVII століття, під час турецько-татарських нападів, гетьманський уряд України. Оскільки Києво-Поділ зводив укріплення власними силами, козацькі фортифікатори зміцнювали і споруджували нові оборонні лінії, предусім — Печерська з його цитаделлю-лаврою. Так

ВМІШУЮЧИ ЦЕЙ МАТЕРІАЛ, РЕДАКЦІЯ ВИСЛОВЛЮЄ ШИРУ ПОВАГУ ДО ЙОГО АВТОРА — БУДІВНИЧОГО Й ОХОРОНЦЯ, ОДНОГО З ФУНДАТОРІВ І ПОЧЕСНОГО ЧЛЕНА ТОВАРИСТВА, НАЙДІЯЛЬНІШОГО ЧЛЕНА РЕДКОЛЕГІЇ «ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ», ДОЦЕНТА СИЛИНА ОЛЕСЯ ПАНАСОВИЧА З НАГОДИ ЙОГО 75-РІЧЧЯ.

і віддав під владу Сенату, а на місці — своїй військовій ієрархії.

В середині XVIII століття біля лаври навпроти літописної Троїцької брами (прототипу Золотої!) було споруджено найбільший в імперії арсенал-цитадель. Біля церкви Різдва та уславленої Ковнівської дзвіниці — артилерійський

БОГАТИРСЬКОЇ ЗАСТАВИ

Олесь СИЛИН

«Синопис» повідомляє: «А гетьманъ Иванъ Самойловичъ с многочисленными войсками быгтя подъ Киевомъ... потщился оградити и укрепити окрестъ крепкими земляными валами». Про це ж згадують і козацькі літописи.

Під час Північної війни поміж Росією й Швецією, 1706 року «Малороссийское войско... подъ смотрениемъ Мазепы» зміцнило і значно розширило укріплення Печерської фортеці, територія якої після цього в 5 разів перевищила площу лаври, що стала її цитаделлю. Тоді ж коштом Печерського монастиря та гетьмана Івана Мазепи навколо лаври вимурували могутні оборонні мури з стрільницями і шістьма бойовими баштами, які збереглися донині. Вели до Печерської фортеці три брами: Київська, Васильківська і П'ятницька, перша з них втрачена.

Стратегічне значення Києва для імперії зростало. Московський паломник Іван Лук'янов 1701 року писав: «Градъ Киевъ... зело прекрасен въ Московскомъ и Российскомъ (в Русі, тобто — Україні — О. С.) государстве такового града врядъ сыскать... зело опасно блюдутъ сей градъ, да и надобы блюсти: прямой замокъ Московскому государству».

Перед війною Петра I з Туреччиною 1712 року козаки гетьмана Івана Скоропадського спорудили грандіозну фортифікаційну лінію — ретраншемент, що на кілометри протягся подовж ріки Либіді — від Печерська до Подолу. В 20-х роках Київ знов укріплювали тисячі гетьманських козаків. Тепер царське цивільне і військове врядування разом зі своїм гарнізоном передислокувалися на міцно укріплений Печерськ. Так у Києві чітко сформувалися два адміністративно-політичних осередки: на Подолі — самоврядування з його давнім магістратом, на Печерську — імператорського абсолютизму. Однак, вже 1761 року царат вилучив увесь Київ з гетьманського підпорядкування

редут, а під самою Трисвятительською церквою — пороховий льох на 5000 пудів вибухівки, що створило загрозу для унікального історико-архітектурного ансамблю й усього Печерська. Таким чином царат засвідчив своє ганебне ставлення до історичних та архітектурних святинь першопочатку Русі — Києва.

Чим далі, тим більше наростала реакційна експансивність імперії та її прагматично-цинічна політика щодо духовної спадщини народу. Це згубно позначалося на укріпленнях Києва, политих потом і кров'ю билинних богатирів, козаків, народних ополченців, які з сивої давнини виконували благородну роль оборонців своєї землі, древньої культури.

Від початку XVIII століття царат перетворює київську фортецю-захисника у велетенську систему арсеналів для нападів на рубежі тогочасної революційної Європи і палаючу селянсько-козацькими повстаннями Україну. Це ж звідси, за генерал-губернаторів Вейсбаха, Леонтєва, Кречетникова, надсилалися експедиційні корпуси для придушення Коліївщини, інших повстань.

Так, за офіційним визначенням, Київська фортеця «стає укріпленим оплотом Російської держави».

Олександр I, переполоханий стрімким «маршем» Наполеона, під час своєї «особистої інспекції» 1810 року до Києва, наказує оновити існуючі укріплення, а в районі древнього Звіринця створити нову велетенську фортецю класу табір-депо. Розрахунки велися на десятки тисяч вояків гарнізону, з відповідним арсеналом зброї, 55000 пудів пороху та продовольством, виходячи з «автономної оборони» на 8-12 місяців. Водночас Київ ставав базою «обсадної артилерії», призначеної для стратегічно-наступальних операцій. Тепер фортифікація Києва перекидається і на лівий берег Дніпра, де споруджується Передмістне укріплення.

Втілення цього безпрецедентного задуму перевершив Микола I, перетворивши Київ у єдину грандіозну систему надпотужних фортець. Так, зокрема на Печерську, замість локальної так званої «Петрівської» (Старої) фортеці, постала «Велика Печерська» або ж «Миколаївська». До неї, крім існуючих, увійшли: Звіринецькі, Затильні, Васильківські, Шпитальні та Лисогорські укріплення, кожне з яких являло собою потужну автономну фортецю з наземними і підземними спорудами та баштами-цитаделями. Головною брамою Новопечерської фортеці стала Микільська, яка відзначалася досконалими архітектурними формами. Загальна територія всієї надфортеці тепер уже в 250 разів перевершувала лаврську і включала також забудову 27 кварталів Печерська, у яких багато будинків були казематованими, підготовленими до тривалої оборони. Першорядними серед них були корпуси Нових Арсенальних майстерень, що пізніше перебрали на себе назву Арсеналу. Крім лаври, до цієї велетенської фортифікаційної системи були введені споруди навколишніх монастирів.

Важко навіть уявити, скільки сотень садіб було знесено на цих найкращих у Києві землях, а їх мешканців силоміць відселено на болотисте Полибіддя та інші малопритатні місця. І якщо літопис років спорудження «Петровської фортеці» повідомляє, що «великое было людем въздыхание и плач, понеже двory размытали, сады прекрасные вырубали, а жильцам велено, где хотят жить искать», то при створенні «Миколаївської», таке тривало десятиліттями.

Ще більше історичної території Києва одібрав царат для широчезних і багатокілометрових еспланад — відкритих передфортечних смуг. З цих земель киян також відселяли, все зносячи, перетворюючи в підконтрольні зони фортець. Саме ж місто 1830 року під час «высочайшей реконгосцировки» Микола I оголосив «режимним». Такому ж «комендантському стану» було підпорядковано всю Київську губернію.

Та з часом військове значення Київської фортеці почало зменшуватися як невідповідне новітнім вимогам, 1897 року її перетворили на фортецю-склад. Колишні її грізні споруди почали використовувати як гауптвахти і політичні в'язниці. Такими, зокрема, стали бастіони Лисогорських укріплень, зокрема — Косий капонір.

З тисячоліть оборонні укріплення Києва несуть легендарно-епічну славу, з середини XVIII століття нагадують про гіркі події, пов'язані з самодержавством, його злочинною суттю. Однак усі вони є пам'ятками історії, становлять пізнавально-повчальну та інженерно-архітектурну цінність. І неприпустимо, що придатні для використання капітальні споруди занедбані й гинуть. Довільно поводяться господарники навіть з будівлями-пам'ятками. В колишніх оборонних валах пожилці влаштовують погребі, а в створених колись козаками (нині в межах парку Вічної слави) за проектом архітектора А. Милецького споруджено туалет-«комбінат».

Згідно з чинним законом, пам'ятки фортифікації Києва також повинні бути обліковані, досліджені, упорядковані, доцільно використані і введені до туристично-екскурсійних маршрутів. Їх безглузду втрату нащадки не простять нам так само, як ми тим, хто лишався байдужим, живучи перед нами, і призвів до тяжких втрат.

Михайло ДЕГТЯРЬОВ

ДЕБОСКЕТІВ

Донині збереглися залишки колись могутньої Києво-Печерської фортеці — земляні укріплення, оборонні стіни з бойовими баштами і капонірами, корпуси казарм, шпиталю тощо. В період інтенсивної забудови міста наприкінці XIX століття, коли фортеця вже втратила своє оборонне значення, багато її споруд розбирали, перебудовували, по-новому їх використовували. І все ж, те, що вціліло, має історико-архітектурне значення й свідчить про високий рівень вітчизняного фортифікаційного мистецтва.

На жаль, як зауважують фахівці, комплекс Києво-Печерської фортеці «вивчено недосить добре і в працях, присвячених історії та архітектурі Києва, висвітлюється в найзагальніших рисах». Це стосується зокрема цікавої пам'ятки XVIII століття — порохового льоху на колишньому Павлівському бастіоні, в північно-східній частині оборонних стін Верхньої лаври.

За дослідженнями відомого вченого Ф. Ернста, вельми затратне масштабне будівництво кам'яного льоху в 1749—1751 роках розгорнулося внаслідок замокання аналогічних дерев'яних підземних приміщень і велось військовим інженером гарнізону Д. Дебоскетом. Авторіві цієї статті вдалося виявити цінні

Будівництво цивільне. Біля Печерської Лаври

документи, передовсім креслення «плану та профілю» споруди, які свідчать, що всього мали «побудувати в Києво-Печерській фортеці чотири кам'яних порохових льохів»².

Разом з «дебоскетівським» до нашого часу зберігся ще один — на колишньому Олексіївському бастіоні, з південного боку фортеці, біля Московської брами. Його реставровано (архітектор В. Шевченко), використано як кав'ярню.

За основу обох споруд правив один і той же «зразковий» проект, втім зводили їх у різний час, що й позначилося на стильових формах. На відміну від спорудженого пізніше, в часи утвердження класицизму, і позбавленого при-

СЬКИЙ ЛЬОХ

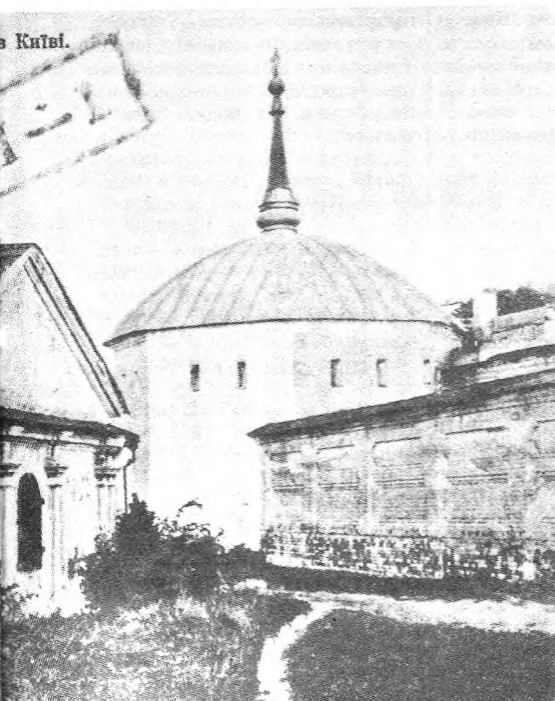
крас льоху на Олексіївському бастіоні, будівля Дебоскета має чудово декоровані фасади: глибокі ніші, тонко профільований карниз, що створює гру світлотіні. Зведений талановитим військовим інженером пороховий льох є незвичною, унікальною спорудою XVIII століття. Незважаючи на суто фортифікаційне призначення, її вирішено в життєрадісних формах барокко — стилю, що розвинувся в добу зростання національної свідомості українського народу.

Нині доступ до пам'ятки та її огляд унеможливають відомчі гаражі та господарчі споруди, які звідусюди обступили вхід до неї та фортечної стіни Верхньої лаври. З протилежного боку — круті наддніпровські схили, гушавина дерев і кущів. Споруда у край незадовільному стані, хоча проект її реставрації складено ще 1984 року.

ПРИМІТКИ

¹ Трегубова Т. К истории развития Печерска в Киеве // Строительство и архитектура. — 1979. — № 6. — С. 26.

² Центральний державний військово-історичний архів РСРС, ф. 349, оп. 18, спр. 2393, арк. 1.

Анатолій ДЕНИСЕНКО

ПОВЕРНІМОСЯ ДО ПЕРШОВИТОКІВ

Важливим компонентом національної культурної спадщини є пам'ятки науки і техніки, які розкривають історію розвитку їх галузей, знайомлять з тією базою і основою, без котрої немислимий розвиток сучасної науково-технічної революції. Тому так нагально постає сьогодні питання їх ретельного збереження і пропаганди, дійового використання в арсеналі ідеологічних заходів.

Останнім часом до цього різновиду пам'яток зросла увага громадськості. Вони стали засобом морально-патріотичного виховання, темою обговорення на різноманітних конференціях і семінарах, їм присвячені наукові дослідження. У цьому процесі перші кроки зроблені завдяки охороні пам'яток військової техніки періоду Великої Вітчизняної війни¹. Пізніше викристалізувалося і значення реліквій, пов'язаних з трудовими перемогами та науковими досягненнями, які базуються на давніх вітчизняних традиціях². Недооцінювати ці традиції буде великою помилкою. Ще Ф. Енгельс відзначав, що давнина за будь-яких обставин залишається для майбутніх поколінь надзвичайно цікавою епохою, оскільки вона створює основу всього майбутнього значення вищого розвитку³. Свого часу і Н. К. Крупська писала, що вивчаємо наше минуле не з простої цікавості, а щоб глибше зрозуміти сучасне⁴.

Та ми чомусь рідко замислюємося над історичною і соціальною цінністю пам'яток (як соціалістичної доби, так і давніх) науково-промислової творчості нашого народу, зокрема таких, як завод часів Петра I, старовинна гребля з її первісними механізмами, сільська кузня чи млин.

Споконвіку славилася наша земля Майстрами (з великої букви!). Коваль на Русі був майстер по металу взагалі. Хоча робітничих професій, пов'язаних з обробкою металу, сьогодні — десятки, все ж без нього не можна зробити ані підкови, ані ракети. Та, на жаль, справжніх

ковалів з кожним роком меншає, і давнє ремесло, яке можна порівняти лише з мистецтвом, зникає в наш час. Мимоволі напрошується запитання — а чи не поспішили ми із знищенням кузень? (зараз їх можна зустріти хіба-що в музеях просто неба).

Гадаю, дбайливе ставлення до нашої історії повинно бути повсякденною справою. Однак, навіть сьогодні, коли чимало історико-культурних надбань втрачено чи занедбано, ми не поспішаємо рятувати ті, що виціліли. А термінові допомоги потребують не лише окремі об'єкти, а й великі історичні комплекси. Слід подумати і про доцільне використання старовинних споруд, як це, до речі, роблять за кордоном, зокрема у ФРН. У місті Бамберг, уздовж річки Регніць розташовано квартал давніх водяних млинів. За проектом реконструкції в них розміщені готелі. Після модернізації та влаштування сучасного обладнання вони виробляють ще й електроенергію⁵. У деяких країнах створені чудові музеї, що репрезентують історію науково-технічного розвитку, досягнення видатних учених та винахідників. Серед них: Форда, Нагурмузеум у Мюнхені, авіаційний у Парижі.

Звичайно, певний досвід і в нас нагромаджено. Приміром, нещодавно створено музей Нев'янського заводу на Уралі. В оригінальній технічній споруді, котру вінчає 37-метрова вежа, розміщені старовинні куранти з дивовижним механізмом, домни демидовських часів, дерев'яна гребля, які прославляють російського майстра⁶. Однак, ще погані справи з виявленням і реставрацією промислової архітектури й інженерного мистецтва, пам'яток праці та побуту, до яких належать господарські будівлі. У великому боргу тут не лише громадськість, а, передусім, Ради народних депутатів, працівники правоохоронних органів.

Недооцінка пам'яток історії науки і техніки нерідко дає негативні наслідки і, насамперед, у виховному процесі. Поряд із зростанням політичної свідомості і громадської активності

значної частини молоді, в суспільстві збільшилась кількість юнаків та дівчат, для котрих властиві соціальна наївність, відсутність зацікавленості до політичних знань, нігілізм до майбутнього, безтурботне та безвідповідальне ставлення до праці. Таке аж ніяк не відповідає сучасній добі. Науково-технічний прогрес висуває нові вимоги до головної продуктивної сили — людини, зростання її культурного і професійного рівня, підвищення її творчої ролі, громадської активності у вирішенні комплексу господарсько-економічних та соціальних проблем. Звідси, безумовно, суб'єкт праці має посісти відповідне місце і в системі охорони та пропаганди пам'яток науки і техніки. А за ними немає потреби вирушати в незвіданий край, вони — поруч. Необхідно лише збагнути, що ця величезна спадщина потребує виявлення, збереження і особливого поцінування.

Пригадую слова С. Коньонкова про те, що ніхто не має такої масової аудиторії, як пам'ятка, до якої глядачеві не потрібно «вхідних квитків»⁷. Треба визнати — цю можливість не використовуємо, як слід, гірше того, навіть нехтуємо нею. Хоч останнім часом про пам'ятки випускається рекламна література, про них (здебільшого інформативно) пишуть газети і повідомляють по радіо, однак широкої, активної пропаганди, яка відповідала б основним етапам їх соціалізації, немає. Засобом масової інформації бракує аргументованого висвітлення питань збереження і використання пам'яток. Захопившись інформаційним боком. преса, радіо, телебачення не дотримуються головної вимоги, яка досить чітко визначена Законом УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», а саме: «Пам'ятки історії та культури використовуються в цілях розвитку науки, народної освіти і культури, патріотичного, ідейно-морального, інтернаціонального та естетичного виховання». Гола споглядальність, суха констатація фактів не на користь справі. Щодо наслідків байдужого ставлення до пам'яток застерігають і провідні вчені країни, письменники, діячі культури.

Якось в одному із інтерв'ю газеті «Литературная Россия» відомий радянський актор М. Крючков вжив такий афоризм: «Патріотизм — основа особистості». Давайте усі разом будемо підтримувати важливу істину: пам'ятки науки і техніки — джерело виховання майбутніх поколінь в дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, вони необхідні кожній людині для її духовного збагачення.

ПРИМІТКИ

¹ Велихов Е. Сохраним память науки // Памятники науки и техники. 1982-1985. — М., 1984. — С. 7.

² Капица С. Памятники науки и техники в общей системе культуры. // Памятники Отечества. — 1984. — № 2. — С. 162.

³ Энгельс Ф. // Соч. — 2-е изд. — Т. 20. — С. 118.

⁴ Крупская Н. К. О книге тов. Паялина // Паялин Н. П. Завод им. Ленина. — 1857-1918. — М.-Л., 1933. — С. 5.

⁵ Див.: Наука и жизнь. — 1987. — № 3. — С. 21.

⁶ Див.: Правда. — 1987. — 1 апреля.

⁷ Коненков С. Воспоминания. Статьи. Письма: В 2 кн. — М., 1985. — Кн. 2. — С. 58.

ШАХТАРСЬКИЙ МУЗЕЙ

Макет рудника 1892 року і картина виснажливої, небезпечної праці під землею по дванадцять годин підірва. Так розпочинається експозиція музею донецької шахти «Ліди́вка». Далі — унікальні документи про будівництво 1900 року на базі рудника шахти, яка й досі забезпечує країну коксівним вугіллям, про революційні виступи гірників 1905 і буремні події 1917 років.

Рідкісні матеріали засвідчують грандіозні післяреволюційні перетворення молодії Країни Рад, зокрема, діяльність інтернаціональної бригади імені Д. Ріда на чолі із американським робітником І. Пінтером, відвідання шахти в 1932 році Головою ВЦВКУ СРСР М. І. Калініним (про що нагадує й меморіальна дошка на будівлі адміністративно-побутового корпусу). В експозиції — фотознімки колишніх шахтарів «Ліди́вки», Героїв Радянського Союзу пілотів В. Журавльова і М. Токарева та комсомольців-підпільників; обгорілі речі і документи капітана М. Купенка, авіаційний двигун винищувача Як-3, на якому він загинув 1943 року; матеріали, присвячені потомственному гірнику Г. Лапіну, його ратним подвигам; осколки снарядів і мін, кулеметні стрічки та солдатські трикутники.

Численні документи, панно, плакати присвячено досягненням і подіям сьогодення дружного шахтарського колективу, а також відомій династії добувачів «сонячного каменю» — родині Оберемків, про яку київські кіномитці створили документальну стрічку «Триста шахтарських літ».

Сьогодні в експозиції музею — понад 800 експонатів. Щорічно його фонди поповнюються новими цінними знахідками. Рада музею, очолювана ентузіастом Товариства Л. Вербицькою, проводить велику виховну роботу серед мешканців селища, учнівської молоді. За велику пропагандистську діяльність рішенням правління Донецької міської організації Товариства музей «Ліди́вки» нагороджено Дипломом першого ступеня.

Разом з поетом В. Вовчком і директором Нижньобистрівської десятирічки, що на Закарпатті, Ю. Росохою ступаємо на хиткий, мов гойдалка, підвісний міст і рушаємо на протилежний берег гірської ріки. Під ногами пружинить смерековий настил, обіч рук бринять сталеві линви, перекинуті через водойму місцевим умільцем І. Росохою. Ліворуч вирує гірський потік...

Подолавши кількасот метрів угору, натрапляємо на замшілу гостроверху хижу з колотого буту. З букових корит-жолобів на лопаті масивного колеса-маховика спадає вода, яка набирає розгону з гори Лак, що в урочищі «Росохи».

Із приземкуватих дверей, зачіпаючи плечима одвірок, виходить у гуцульській криса-

ря наповнюється неповторним ароматом свіжого борошна.

Верховинці по-доброму здраять старому мірошнику, хоч з млина, який літньої днини спроможний обробити лише два мішки зерна, він не має ніякого зиску. Однак, будьколи господар може змолоти мелай для токану чи ярець для пухких домашніх паляниць. Не відмовляє і землякам.

— З дідом Іваном млин кінчається, — сумно говорить В. Вовчок. — Не хочеться вірити в це, адже такі спороди нині вже музейна рідкість. Подібні лісковому — збереглися ще в урочищі «Меледюк» (щоправда, на ремінному приводі), у Вархалуці, присілку Широкому.

Релікт І. Росохи колись «заважав» шляховикам, які про-

Василь БАХНО

ВОДЯНИЙ МЛИН

ні припорошений мливом сам дід Росоха з присілку Ліскового Нижньобистрівської сільської Ради.

Споконвіку Росохи ревно примножують млинарську традицію. Тому й зберігся донині цей рідкісний водяний млин-патріарх, трудовий стаж якого сягає за півтори сотні літ (удвічі молодший за нього господар, нещодавно розміняв восьмий десяток). Вже неодноразово провалювалася, прогнивала драниця покрівлі, стиралися приводні вали і дерев'яні колеса з шестернями, лише кам'яні стіни стояли непорушно. Працелюбний Іван Іванович ретельно відновлював дерев'яний механізм: власноруч змайстрував з бука масивне, двометрового діаметра колесо-маховик і дерев'яний вал, обструганий по краях залізними обручами, виточив грабові шестерні, видовбав з букових колід нові жолоби.

Під настиском води, що спадає з крутоскилу, розкручений маховик через шестерні приводить в дію так зване палечне колесо і тіво, з'єднане з кам'яними жорнами, і повіт-

кладали поруч дорогу до лісосіки, та знайшлася людина, котра глибоко пройнялася журбою сивого млинаря, і його залишили в спокої. Унікальною пам'яткою цікавилися й фахівці львівського та ужгородського музеїв просто неба, пропонували за неї гроші, та старий на спокусу махнув рукою.

— Ось якби маховик і зубчатий привід зробити з мореного дуба (за міцністю він майже не поступається залізу), — говорить він, — то млин служив би ще й моїм правнукам.

Водночас турбує Івана Івановича й інше: сини (а їх четверо) перестали цікавитися його справою. То ж доки відчуває старий силу, доти крутитися маховику і жорнам у Лісковому.

Життя міняється, часто перечуючи те, що ще вчора було добрим. Але водяні млини на гірських потічках — це той місточок у минувшину, що не має обірватися.

Закарпатська область.

ГАМОРА

Перегляд аматорських фільмів наближався до кінця, коли ведучий оголосив: «Зараз ми покажемо короткометражну стрічку «Гамора» про унікальну водяну кузню...»

У залі погасло світло, і на екрані почало оживати давнє, як світ, ремесло. Наче все тут було знайомим: коваль зосереджено розігрівав залізо, підносив його до кувадла, і важкий молот на очах перетворював червоний шмат у заготовку. Одне тільки дивувало: велетенський прес (з яким би не справилися навіть двоє чоловік) сам піднімався й опускався. Людську силу замінила енергія води.

Коротка, на кілька хвилин, кінострічка не відтворювала увесь процес роботи небуденного народного пристрою. Поза кадром залишилася й історія створення унікальної водяної кузні, яку по-місцевому називають гаморою. Але всіх без винятку зацікавив оригінальний діючий об'єкт із села Лисичевого Іршавського району, що на Закарпатті.

Тамтешні горняки здавна були неперевершеними майстрами. Це потверджує і водяна кузня, зведена з каменю, довжиною понад тридцять, завширшки до дев'яти метрів.

Процес дії гамори простий. По широкий ринві од стійника подається вода, що приводить у рух дерев'яне колесо, яке крутить дерев'яний вал. На його протилежному боці (власне у приміщенні) прилаштовано чавунне кільце із сталеними зубцями. Рухаючись, вони піднімають і опускають залізний молот вагою 125 кілограмів. Періодичність ударів механічного молота залежить од швидкості обертання водяного двигуна-колеса, що регулюється натиском води.

Неординарність задуму підтверджує неабияку мудрість народного генія. Адже цей, на перший погляд, простий технологічний пристрій повністю вивільняє тяжку фізичну працю молотобойців. За інженерними розрахунками «механізований коваль» вільно обслуговує два горна.

На жаль, історія не донесла нам імен майстрів чи винахідників, за чийм задумом зведено оригінальну водяну кузню. Поки що не вдалося встановити і час появи цього унікального механізму: за одними джерелами кузня вже працювала в кінці XVII століття (на ній виробляли сільськогосподарське знаряддя), за іншими — 1850 року. А ще є свідчення — буцїмто до 20—30-х років минулого століття тут діяла папірня, згодом переобладнана в гамору.

Як би там не було, а нині діючий механізм приберіг нам первісну недоторканість народної інженерії, в якій відбиті талант і мудрість людини. Адже, як стверджують фахівці, це єдина не тільки на Україні, а й у Радянському Союзі технологічна конструкція. Щоправда, подібний пристрій, пристосований під музей, на європейському континенті зберігся ще у НДР.

Офіційно ковальський цех у Лисичевому належить Іршавському райпобудкомбінатові. Тут працює чотири штатних ковалі, обслуговують два молоти (раніше діяли чотири і відповідно працювали вісім майстрів) і виготовляють мотики, сапи, заступи, деякий інший

ужитковий інвентар, який користується попитом у місцевого населення.

На жаль, уже простежуються рецидиви затухання рідкісного осередку. Нині гамора працює лише з двома водяними колесами. Нема гарантії, що невдовзі й вони не зупиняться. Адже ковальськими навиками володіють лише люди старшого віку — молодь не поспішає перейняти досвід своїх батьків, оскільки заробітки відносно низькі, а робота не з легких.

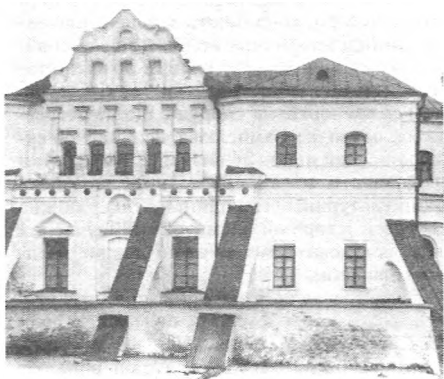
До того ж керівництво райпобудкомбінату практично нічого не зробило, щоб унікальний виробничий осередок перетворити на діючий музей. Навпаки, неодноразово йшлося про доцільність його існування взагалі. Лише завдяки настійному клопотанню краєзнавців, Іршавський райвиконком прийняв ухвалу про передачу гамори лісокомбінату. Зараз поки що важко сказати, чи буде вирішена в такий спосіб проблема збереження унікальної народної інженерії. Як нам здається, необхідно в першу чергу провести відповідні організаційні заходи: насамперед взяти об'єкт на державний облік як цінну пам'ятку, котра мусить охоронятися законом. Чітко визначити преїскурант виробів, які допомогли б зробити виробництво рентабельним, а відтак і підвищити заробітну платню ковалям, виділити кошти на реставрацію будівлі й відновити роботу ще двох молотів, які вийшли з ужитку.

Тільки такий комплекс заходів допоможе вирішити питання про збереження унікальної водяної кузні і перетворити її на діючий музей. Тим паче, прецеденти є: на Закарпатті — 12 діючих музеїв (лісосплав, водяний млин, тартак тощо). Практичність і цінність нової форми в тому, що виробничі комплекси виконують подвійну функцію — як музейні експонати, і як діючі осередки.

У ДУХОВНУ СКАРБНИЦЮ

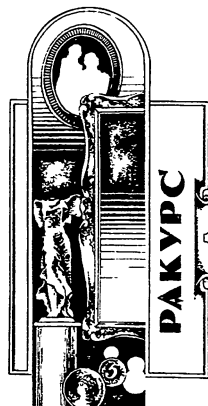
Серед всесвітньовідомих пам'яток Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника привертає увагу будинок своєрідної архітектури, в якому містилася лаврська друкарня, що тривалий час була центром

Від редакції. Редакція «ПУ» поділяє стурбованість авторів В. Скуратівського й В. Бахна за долю реліктів народної архітектури. Про цей різновид пам'яток вже йшлося у статті А. Данилюка «Скансен у селі» (1986, № 2, с. 42—43). З приводу останньої завідувач відділу музеїв Міністерства культури УРСР С. Чайковський у листі до редакції відзначив: «Дані питання пов'язані з відповідними труднощами у виявленні, підборі і зборі експонатів, транспортуванні, організації оточуючого середовища, охороні та збереженні. У зв'язку з цим виникає потреба детального вивчення і обговорення зазначених питань за участю спеціалістів-етнографів, істориків, мистецтвознавців різних установ та відомств. Відділ музеїв візьме участь в їх обговоренні».

Важливість дальшого розвитку мережі локальних музейних осередків відзначена і на республіканській науково-практичній конференції «Проблеми охорони пам'яток народної архітектури», що проводилася Товариством 26—29 листопада минулого року в Івано-Франківську. На думку її учасників, науково-методичну координацію справи покликаний здійснювати в республіці Музей народної архітектури та побуту Української РСР.

Закарпатці мають досвід по перетворенню старовинних архітектурних об'єктів у діючі міні-музеї просто неба, тож, гадаємо, не обійдуть увагою водяний млин Ліскового та водяну кузню в Лисичевому. Та й вищим установам, врешті, настав час перейти від слів до діла.

книгодрукування на Україні і відіграла велику роль у розвитку вітчизняної культури та освіти. З 1972 року тут знаходиться Державний музей книги і друкарства УРСР, в експозиційних залах якого представлено майже три тисячі експонатів, що розповідають про історію рукописної книги з X століття, розвиток друкарства на Україні, досягнення радянської книговидавничої справи.

Серед раритетів — оригінали видань Івана Федорова — «Апостол» (1574 р.), «Острозька біблія» (1581 р.), полемічні твори Івана Вишенського, перше видання друкарні Києво-Печерської лаври — «Часослов» (1616 — 1617 рр.), один з перших нарисів вітчизняної історії — «Синопис» («Огляд») Інокентія Гізеля, «Лексикон словенороский...» (1627 р.) Памви Беринди.

Особливу увагу привертають рідкісні дореволюційні публікації творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, підпільна більшовицька періодика, прокламації, листівки, прижиттєві видання творів видатних письменників і вчених XVIII — початку XX століть.

Всебічно показана книговидавнича справа у пожовтневий період. Від надрукованого на обгортковому папері 1920 року «Букваря для дорослих» до унікальних видань двотомної «Енциклопедії кібернетики», 26-титомної «Історії міст і сіл УРСР» і 12-титомної «Української Радянської Енциклопедії».

Про збагачення скарбів музею книги dbають активісти Товариства.

Вдячну пам'ять про себе залишив доктор філологічних наук Г. Коляда, який у 1975 — 1976 роках безкоштовно передав власну колекцію видань XIX століття (перше видання «Енеїди» (1798 р.) І. Котляревського, прижиттєве 1860 і пражське 1876 років видання «Кобзаря», тритомну антологію української літератури «Вік»).

Вагомий внесок до скарбниці музею зробили працівники редакції УРЕ Ф. Сарана, який передав видання художньої літератури і листівки періоду війни, С. Кукурудза (Кам'янець-Подільський), Р. Чубатий (Коломия), художники С. Адамович, О. Данченко, М. Дерегус, В. Лопата, В. Масик, М. Попов, М. Стратилат, В. Чабаник, Г. Якутович та інші. Їх щирий вчинок — добрий приклад для наслідування.

Колекція старого поліграфічного оснащення у музеї, на жаль, незначна. Поповнення її — теж одна із турбот активістів Товариства.

родних героїв, діячів науки, літератури, мистецтва».

Отже об'єкти, які можна вважати пам'ятками історії, — це свідки визначних історичних подій і діяльності видатних історичних осіб. То ж ніякі образні чи письмові відображення цих подій (скульптурні або живописні композиції, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, монументальні написи) не є свідками і не можуть бути пам'ятками історії. Із формулювання «пам'ятки історії» виникає необхідність діалектичної єдності ідеального і матеріального, причини і наслідку. Іншими словами, об'єкт може стати пам'яткою історії лише в тому випадку, коли відбувається важлива подія, і ця подія має місце в конкретному середовищі, яке зберігається до наших днів. Таким чином в реальній практиці виявлення пам'яток історії повинні дотримуватися дві вимоги.

Перша. Необхідно визначити, що таке «важлива подія в житті народу, розвитку суспільства і держави», кого можна вважати «видатним діячем». Тобто, якими балами можна виміряти значущість подій і на яких терезах зважити їх цінність. Адже життя складалося не лише з важливих подій, були в ньому і будні. Так само виникає питання, як оцінити значення історичної особи. Багато що визначається мірою розвитку історичної науки, її ідеологічною спрямованістю. І, звичайно, тут необхідно визначити певний критерій — наскільки важливою була подія, мала вона значення лише для села, селища чи й для республіки, країни.

У затверджених Головною редакційною радою загальносоюзних «Методичних вказівках по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» говориться, що редколегії томів повинні відбирати будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані лише з подіями, що мають значення для історичного розвитку країни, союзнної, автономної республіки, краю, області.

Події районного, а тим більше сільського чи селищного значення і пов'язані з ними будинки, споруди і пам'ятні місця не можуть бути основою для внесення у Звід. Що стосується історичних осіб, в «Методичних вказівках» відзначено: при відборі поховань, меморіальних будинків і споруд, пов'язаних з державними, партійними, громадськими, військовими діячами, діячами науки і культури, учасниками революційного руху, слід суворо керуватися принципами, за якими відбиралися особи для Великої Радянської і республіканських універсальних енциклопедій. Разом з тим, за рішенням редколегії тому до видання можна включити об'єкти, пов'язані з діячами, що відіграли значну роль у місцевій історії. Як відомо, цим вимогам відповідають не всі об'єкти, взяті під охорону в нашій республіці. Імен багатьох діячів немає ні в Великій Радянській, ні в Українській Радянській енциклопедіях. Проблематичною є і їхня роль у місцевій історії.

Друга. Як говорилося вище, всяка історична подія відбувається в штучному або природному середовищі. Будинок, де працював з'їзд, де народилася чи жила історична особа, вулиця чи площа, де відбувалися демонстрація чи мітинг, — це об'єкти штучного середовища. Поле бою, лісова галявина, на якій дислокувався партизанський загін, урочище, де відбувалася нелегальна майівка, — природне середовище.

Щоб набути статусу пам'яток, вони повинні зберегти той вигляд, який мали під час історичної події. З такими ж критеріями слід підходити і до вулиці, де відбувалися демонстрація, мітинг, чи якась інша подія, щоб пам'яткою історії була абсолютно конкретна територія. У «Методичних вказівках» підкреслено, що при внесенні до Зводу пам'ятного місця слід виходити з того, що такими є чітко локалізована територія, пов'язана з конкретними історичними подіями, яка зберегла історичний ландшафт чи забудову, що існували в момент цієї події.

У практичній роботі органів охорони пам'яток і в пропаганді історичної спадщини часто перебільшується роль меморіальних дошок, пам'ятних знаків. При відсутності конкретних об'єктів, в яких відбувалися історичні події, на державний облік часто беруть меморіальні дошки з написом: «Тут стояв будинок, у якому...», встановлені на нових спорудах, чи знаки в парках, скверах, на площах. Абсолютно ясно, що останні не є свідками подій і не можуть бути пам'ятками історії, хоч і мають важливе значення в пропаганді історичних подій. Лише виконані на високому художньому рівні ці об'єкти стають пам'ятками мистецтва чи архітектури. Складачі ж паспортів на споруди, що не збереглися, абсолютно не замислювалися над об'єктом охорони. Цей підхід до визначення пам'ятки помилковий і несе в собі велику небезпеку історико-культурній спадщині — так можна знищити всі історичні споруди, на сучасних будинках встановити меморіальні дошки з відповідним написом.

Потребує розгляду і питання про пам'ятні знаки на честь воїнів-земляків, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни. Це, як правило, стели з прізвищами загиблих, в ряді випадків вони поєднуються з образотворчою композицією. Встановлені в багатьох селах і селищах, на території промислових підприємств і учбових закладів, вони відіграють важливу роль у патріотичному вихованні трудящих, але не є свідками історичних подій і не можуть бути пам'ятками історії. З цієї причини в ряді республік, зокрема в РРФСР, більшість їх не взято на державний облік. Проте можна почути, що ці знаки слід вважати пам'ятками історії, оскільки вони є кенофатами — символічними могилами. Кенофати виникли у зв'язку з культом мертвих ще в доісторичну епоху. Особливого розвитку досягли в Давньому Єгипті, де їх споруджували у вигляді велетенських пірамід. Високохудожні символічні поховання мали місце і в часи античності. У нас, на жаль, більшість пам'ятних знаків на честь воїнів-земляків виготовлені з нетривких матеріалів, на низькому художньому рівні. У зв'язку з цим «Методичними вказівками» передбачено інформацію про них давати у вступі до певного тому, їх список з датами встановлення — в кінці довідок про райцентри, а окремі статті — лише про ті, що поряд з меморіальною, мають і художню цінність.

Отже на початку роботи над історичним розділом кожного тому авторський колектив мусить скласти хронологічну таблицю всіх подій, які відбулися в регіоні і мали вплив на розвиток країни, республіки та області, і в залежності від їх важливості вирішити, скільки об'єктів повинні відображати їх у виданні. Таким же чином подавати і пам'ятки на честь історичних осіб.

Вранці 30 червня 1651 року поля під Берестечком вкривала густа імла. Близько четвертої години за наказом короля шляхетська кіннота атакувала козацько-селянське військо, але, зазнавши значних втрат, була змушена відступити... Так розпочалася Берестецька битва — одна з найбільш героїчних і трагічних сторінок національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Внаслідок зради кримського хана, який зі своєю ордою раптово залишив поле бою, захопивши в полон Богдана Хмельницького, козацько-селянське військо було оточене в укріпленому таборі. В ніч на 10 липня значна частина козаків на чолі з Іваном Богуном вийшла з оточення, намостивши переправи через непрохідне болото біля ріки Пляшівки. Під час відступу багато козаків та селян загинуло.

Ще порівняно недавно точне місце Берестецької битви було невідомим. Невблаганний час стер з лиця землі і залишки укріплень, і сліди козацьких переправ. Вимагали поточнення деякі суперечливо викладені в історичних джерелах епізоди битви.

В 1970 році за ініціативою і під керівництвом відомого фахівця-археолога зі Львова, доктора історичних наук І. Свешнікова, на околицях села Пляшевої Ровенської області, де знаходиться музей-заповідник «Козацькі могили», розпочалися розкопки.

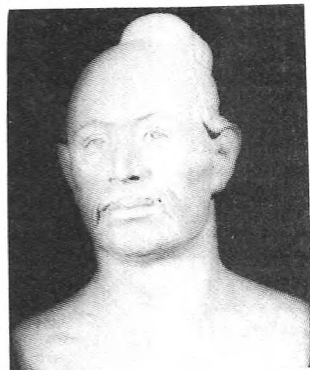
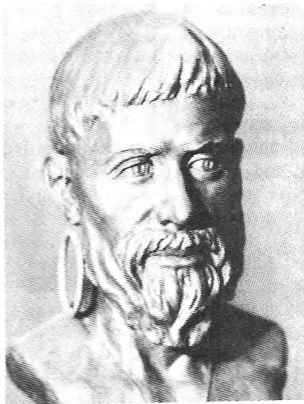
Особливо цінні знахідки виявили на місці однієї з козацьких переправ. Разом з військовим обладнанням і речами господарського вжитку 1971 року відкрили останки козаків — захисників укріпленого табору. Тоді і з'явився задум створити документальні портрети героїв Берестецької битви.

Поняття «документальний портрет» у науковий обіг ввів визначний радянський антрополог М. Герасимов (1908-1970). Він розробив метод, який дає змогу відтворити риси обличчя людини, що померла багато років тому. Цей метод базується на знанні закономірностей співвідношення кісткової основи і м'яких тканин голови. Користуючись ним, вчений-скульптор створив блискучу галерею документальних скульптурних пор-

третів історичних осіб — Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Івана Грозного та багатьох інших. Після смерті М. Герасимова засновану ним лабораторію пластичної антропологічної реконструкції при Інституті етнографії АН СРСР очолила його учениця Г. Лебединська.

Сергій СЕГЕДА

КОЗАЦЬКІ ПОРТРЕТИ

Співробітники лабораторії охоче відгукнулися на пропозицію І. Свешнікова, який передав для дослідження два кістяки. Робота над козацькими портретами тривала кілька місяців. Спочатку встановили вік загиблих, провели антропологічні поміри, виготовили гіпсові копії черепів. В процесі дослідження ретельно фіксували щонайменші деталі морфологічної будови кісток,

завдяки яким обличчя живої людини набуває індивідуальної неповторності.

Один із портретів створила Г. Лебединська, інший — її учень із Колумбії, аспірант Хосе Родрігес, якому, до речі, довелося уважно простудіювати «Тараса Бульбу» М. Гоголя. Незважаючи на чітко виявлені індивідуальні риси, обидва козаки належать до одного і того ж антропологічного типу — центральноукраїнського, широко розповсюдженого на Середній Наддніпрянщині.

Археологічні розкопки дозволили достеменно встановити, що в Берестецькій битві на боці козацько-селянського війська брали участь окремі загони вихідців з Російської держави. Так, на переправі знайдено багато речей, які, ймовірно, належали московським стрільцям та донським козакам. 1979 року виявили кістяк донського козака з великою латунною сережкою біля правого вухного отвору черепа. Його скульптурний портрет створила молода співробітниця лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Є. Веселовська. Добре видно, що антропологічними рисами валдайського типу, поширеного в центральних та західних областях європейської частини РРФСР, він значно відрізнявся від своїх бойових побратимів-запорожців.

Сповнені звияти та віри у справедливість своєї справи обличчя людей, що віддали життя у боротьбі за національне і соціальне визволення українського народу. Вдячні потомки не забудуть їхнього подвигу.

Христина САНОЦЬКА

ОБРАЗИ СТАРОГО

Архітектура старовинного Львова надзвичайно багата декоративним скульптурним оздобленням, яке із смаком поєднується з конструкціями і пластикою архітектурних форм, створюючи виразні стилеві риси художніх споруд минулого. Скульптурний декор протягом століть постійно змінювався відповідно до пануючих архітектурних стилів. Його краса творена умілими руками не тільки місцевих майстрів, а й приїжджих європейських зодчих, чим і визначається його інтернаціональний характер. Проте у своїй більшості скульптурні оздоби мають прямиий зв'язок з традиціями західно-українського народного мистецтва, з різьбою по дереву і каменю, поширеними тут з давніх часів, і становлять унікальне явище в історії вітчизняної, та й всієї східно-слов'янської художньої культури.

Пластичний декор архітектурних пам'яток старовинного Львова — це цілий світ неповторних образів, різноголоса симфонія, що надає особливої чарівності і архітектурі, і всьому образу міста. Це постійний об'єкт замилювання й естетичної насолоди, ціла школа, в якій виховують свій смак художники. Не дивно, що у Львові завжди існував й донині працює найчисельніший у республіці талановитий колектив професійних скульпторів і різьбярів по дереву, об'єднаних художньою традицією.

Скульптурне оздоблення старовинних пам'яток не раз насажувало художників різних часів, напрямів, профілів. Так, досить згадати, як архітектурні шати ренесансних споруд XVI століття знайшли своє відображення в художньому оформленні львівських видань першодрукованих книг Івана Федорова (1574 р.)¹. Можна навести також чимало прикладів, як архітектурна пластика надихала сучасних львівських художників прикладного мистецтва — майстрів скла і кераміки, художньої тканини і гобелена, художників-живописців і графіків, вже не кажучи про скульпторів. Можна з певністю сказати, що архітектурні пам'ятки минувшини повсякчас впливають на формування пластичного мислення і художньої культури нинішніх представників мистецтва.

До теми архітектурної спадщини постійно звертається у своїй творчості і відомий львівсь-

кий художник-графік Ірина Веніамінівна Соболева (1920 р. н.). Народилася вона, виховувалася і довго проживала у Москві, навчалася у Художньому інституті імені І. Сурикова АМ СРСР, у відомих художників-педагогів П. Павлінова і М. Родіонова. Майбутня художниця формувала свій талант у московському художньому середовищі 20-х років. Сім'я Ірини Веніамінівни по лінії матері перебувала у родинних зв'язках із сім'єю Антокольських, з якої в минулому вийшли відомий скульптор, а потім і чудовий поет. З часів свого дитинства Ірина Веніамінівна вивнесла багатогранні культурні і творчі інтереси.

У повоєнні роки доля привела її на Україну, до Львова, де вона знайшла свою другу батьківщину, друзів, де пройшло її активне творче життя й де вона продовжує працювати нині.

Львів назавжди полонив її своєю красою та архітектурним багатством. Своїм талантом вона багато зробила для пропаганди естетичної цінності львівських пам'яток, створивши низку станкових малюнків і гравюр за мотивами кращих взірців зодчества (зокрема альбом «Архітектурні пам'ятки Львова». Кольорова літографія і аплікація. — М., 1977). Нещодавно І. Соболева порадувала шанувальників мистецтва новим циклом автолітографій з поетичною назвою «Образи старого Львова» (1987), фрагменти якого пропонуємо читачам «ПУ».

Техніку літографії художниця обрала не випадково. Вона прекрасно передає фактурність і тонке світлотіньове освітлення архітектурного кам'яного декору. Кожний графічний аркуш цього циклу, вміло закомпонований у чіткому класичному стилі, дає можливість щонайкраще ознайомитися з чудовими взірцями львівської пластики ренесансно-барокового періоду. Більшість зображень художниця спостерігала в одному з найстаровинніших кварталів міста, на центральній Ринковій площі і розташованих поблизу вулицях та провулках. Навіть з вікон її

майстерні на горіщі відкривається чудесний вигляд на панораму старого міста, на повні настрою поетичні куточки з мальовничими львівськими дахами, цікавими деталями архітектурних фронтонів і аттик, скульптурними прикрасами, на які не завжди, на жаль, звертають увагу звичайні перехожі. Художниця ось вже стільки років не перестає дивуватися цьому багатству форм, мотивів, візерунків, і його осмислення підказує їй нові образи.

У скульптурному оздобленні Львова, крім розкішної пластичної орнаментики — геометричних і рослинних мотивів, спостерігаємо геральдичну, пластику і сюжетно-тематичну, реалістичну, а також символіко-алегоричну різьбу по каменю, в якій відображений цілий світ життєвих спостережень, філософських погля-

ЛЬВОВА

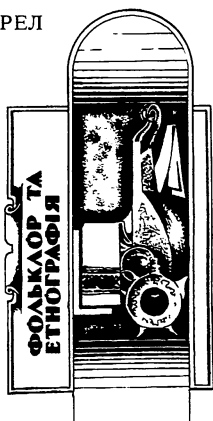
дів, роздумів давніх мешканців міста, що розкривають ідейно-естетичну суть архітектурних споруд трьохсотлітньої давності.

Декор львівських пам'яток багатий зображеннями антропоморфних фантастичних істот, анімалістичними мотивами. Багато з них мають зв'язок з античними божествами, легендами і міфами слов'янського фольклору. Але найбільш цікаві, звичайно, ті з них, котрі створені фантазією львівських майстрів. З дивовижною винахідливістю і вигадливістю, наприклад, вони трансформують у багатьох варіантах зображення геральдичного лева як символа міста, заснованого у XIII столітті давньоруським князем Данилом Галицьким на честь свого сина Льва. Гордий, мужній, величний образ Лева став улюбленим мотивом у творчості львівських майстрів декоративної скульптури різних часів, аж до сьогодні. В графічному циклі І. Соболевої спостерігаємо щонайцікавіші його зображення:

то у вигляді загадкового сфінкса з людською головою і обличчям, що нагадує львівських городян і городянок (фрагмент portalу на площі Ринок, 41; західний портал каплиці Боїмів, XVII ст.), то з виноградним гроном у пащі — символічний натяк на уславлених у давні часи львівських виноробів і виноторговців, або ж лев крилатий (фрагмент portalу на площі Ринок, 14), що держить у лапах розгорнуту книгу, який нагадує не так герб венещанських купців, як Львів, центр книгодрукування і книжкової культури. А ось і дивовижна істота — лев з двома тулубами стоїть на сторожі порядку і спокою на одному з будинків на перехресті вулиць старого міста (наріжний Галицької і Комсомольської). Увагу художниці привернуло зображення рицаря в обладунках, що граціозно несе тягар балкону замість консолі (площа Ринок, 3), вершник, що скаче на баскому коні (площа Ринок, 4), вотивний портрет одного з членів сім'ї фундаторів архітектурної споруди (площа Ринок, 4).

Прототипами всіх цих численних образів, ймовірно, слугували сповнені людської гідності мешканці ренесансного Львова — патриції і купецька знать, світські красуні і прості дівчата з народу, львівські ремісники, робітники і селяни. Людські обличчя, що дивляться на нас зі стін старовинних пам'яток, виражають то невтримну радість і запальну веселість, то таємничу задуму, смуток чи насторогу, то ліричну меланхолію. В них неважко вгадати типових мешканців міста епохи Відродження, відчуття подих життя минулих поколінь — повне щоденних турбот, тривоги, кипіння пристрастей і суперечливих соціальних незгод.

Ірина Соболева з артистичною проникливістю уважно вдивляється в ці багатолікі образи й із захопленням передає їх характерні риси у графічних мініатюрах. Своєю роботою художниця, безперечно, прислужується сприйняттю нашим сучасником архітектури як мистецтва, допомагає досягнути її величезну художню, історичну цінність, естетичні достоїнства, майстерність наших прашурів, які залишили нам це безцінне багатство — витвори своєї фантазії, духовного злету.

Жнива — напружена пора в житті хлібороба, недаремно в Київській Русі її називали «страдою». Спокон віків, із року в рік селянин жив однією турботою — вчасно зібрати хліб, щоб його не згноїв дощ, не вибив град, щоб вирощене зерно не оспалалося на пні. Від зорі до зорі на ланах кресали серпи, дзвеніли коси, лунала пісня:

*Жали женчики, жали,
Серпики поламали,
Серпики золотії,
Женчики молодії.*

Головним знаряддям збирання врожаю був серп, відомий у Європі з часів неоліту. Ще в ХІХ столітті в багатьох місцевостях озимину жали тільки ним (вважалося за гріх збирати

жниварські

хліб косою, хіба що низький і ріденький у не-врожайні роки).

Про шанобливе ставлення до серпа та хліборобської праці розповідають нам і народні звичаї, вірування, пісні:

*Жали женчики, жали,
Золотії серпи мали,
Срібні юрочки',
Що в'язали снопочки.*

Про те, яка то була важка виснажлива праця², нині знають хіба що люди похилого віку. Тим-то з такою шанобою оспівував народ женців:

*За нашою слободою росте жито з лободою.
Ой там Галя жито жала, в правій руці
серп держала.*

*В правій руці серп держала, а лівою підбирала.
А лівою підбирала, назад себе снопи
клала.*

Або ж:

*Ой у полі нивка,
Кругом материнка,
Там дівчина жито жала.
Гарна чорнобривка.*

Народ не лише звеличував трудівників, а й засуджував ледарів: сидіти в будень, склавши руки, а тим більше у жнива, вважалося за гріх.

Напередодні жнив в селі панувало загальне пожвавлення: родичі, сусіди збиралися групами, домовлялися про взаємодопомогу (толоку). У поле, здебільшого, їхали з ночівкою. Від негоди ставили курінь, для приготування їжі копали піч-паланку. З собою брали необхідне: харчі, посуд для води і приготування їжі, колиску для немовляти, інші речі.

Особливо урочисто відбувалися зажинки — початок жнив. Як і в перший день сіви, зажинати виходили в святковому одязі. На Полтавщині, зокрема, жінки одягали плахти, покривалися намітками і з піснями вирушали. В полі стелили на землю скатертину, клали на неї хліб та сіль і, тричі перехрестившись, промовляли: «Дай, боже, час добрий і пору, в доброму здоров'ї пожати та й на той рік діждати». На Чернігівщині обрядовою стравою було пряжмо — цілі колоски свіжого жита, засмаженого в маслі.

Зажинав господар або господиня; коли ж влаштуовувалася толока — то отаман, обраний на сільському сході³. З першого колосся скручували перевесло і оперізувалися ним (щоб спина не боліла), а нажавши три жмені, складали навхрест і перев'язували червоною стрічкою (китайкою). При цьому співали:

*Ой зажинки, господарю, зажинки;
Візьми мене, господарю, у снопки.
Уже мені надокучило по полю,
Візьми мене, господарю, в стодолу.*

До кінця жнив зажинок зберігали вдома — на покуті, пізніше — у коморі. А його зерно зго-

Звичайі та обряди

дом (при негоді, або за посушливої весни) кидали у криницю, щоб зберегти посіви під час грози, чи накликати дощ.

Жати здебільшого розпочинали наступного дня¹: далеко було видно білі хустки, чутно дзвін кіс. На місці скошеного лану поступово один за одним виростали полукипки. Сонце пекло немилосердно, однак з поля ніхто не йшов, бо жнива...

Лише в обідню пору можна було перепочити. Коли під копою біля воза чи куреня на розстелених білих скатертинах, у великому дерев'яному ковші ставили запашний польовий куліш, з піснею наближались косарі:

*Мати ж моя, мати, що маю діяти? —
Вже й літа минають, а я нежонатий.
Вже й літа минають, а я нежонатий,
Насіяв пшениці, нема з ким збирати.*

Водночас лунав жіночий спів:

*Ой літає соколонько по полю,
Та й збирає челядоньку додому.
Іди, іди, челядонько, додому,
Вигуляла все літечко по полю.
Вигуляла все літечко, ще й жнива.
Заболіла головонька, ще й спина.*

Найважче доводилось безземельним селянам, котрі працювали на чужій, панській ниві:

*Ой в чужого господаря обідать пора,
А в нашого господаря ще й думки нема.
Ой, паночку наш, обідати час!
У чужого господаря горілочку п'ють,
А в нашого господаря води не дають.
Ой, паночку наш, обідати час!*

По обіді знову бралися до роботи, а в хвилини короткого перепочинку над полем зринала нова жниварська пісня:

*Котився снопочок по полю;
Просився в женчиків додому.
Візьміть мене, женчики, з собою,
Положіть мене в стодолу.
Я в стодолоньці погощу
Та й на нивоньку знов піду.*

А яка радість охоплювала, коли на ниві не залишалося хліба і можна було нарешті вільно зітхнути й відпочити! На завершення роботи жінці перев'язували стрічкою і прикрашали квітами жмут невижатих стеблин, землю довкола цієї «бороди» старанно прополювали, зорювали серпами і засівали вим'ятим зерном, щоб повернути їй затрачену силу. А поруч клали окрасць хліба і дрібок солі²:

*На тобі борідонько, хліба, солі,
Гуляй, гуляй, борідонько, по полі.*

Тут же з колосків звивали обжинковий вінок, прикрашений квітами — символ успішного завершення жив. На Поділлі виплітали з колосся ще й обжинкову «квітку». Вінок одягали

на найкращу дівчину (княгиню) і з піснями рушали до двору господаря. З собою несли також останній сніп (обжинок), перев'язаний стрічкою.

*Наше село веселе — ми віночка несемо,
Не з золота — з яриці, з озимої пшениці.*

А господар зустрічав жінців біля воріт із хлібом-сіллю, щедро частував їх і викупляв вінок:

*Котився вінок з лану та й поїд саму
браму.
З-під брами й у світлицю, на білі
паланиці:
Господар молоденький, під ним кінь
вороненький,
По подвір'ячку грає, женчиків виглядає.
Вийди, господарю, з хати, женчиків
привітати.*

Обжинок, освятивши разом з фруктами на Спаса³, зберігали в хаті або коморі до початку осінньої сівби. З нього робили вінок для батьків, у котрих одружувалась остання дитина (відповідно, із зажинка сплітали вінок батькам, у яких одружувалась перша дитина). Згодом обжинкове зерно першим кидали у землю під час сівби або домішували до посівного. Подекуди на різдвяні свята обжинок приносили з комори і ставили у хаті на покуті. Часом обжинковий вінок клали на столі на хлібину, або ж вішали на кілок чи під сволоком. Глибока шана святому хлібу була повсюдною, лише спостерігались відмінності у формах її прояву.

Снопі у полі складали в стіжки, скирти, або ж звозили на тік чи в клуню. На Чернігівщині та Волині будували ще й осеті, подібні за своєю будовою до російських та білоруських сушилок (овинів). В гірських районах Карпат снопи для провітрювання примощували на піраміду з трьох жердин.

Молотили збіжжя здебільшого ціпом, заможні господарі ще кам'яним котком (гарманом), запряженим кінями чи волами. На півдні України застосовували дикани — широкі важкі дошки з набитими знизу крем'яними зубцями. В них впрягали волів або коней, які волочили їх по току.

Віяли зерно зробленими з коробок або ночовок дерев'яними лопатами (шухлями). При потребі пропускали його через решето. Здавна були поширені й віялки з ручним приводом.

Мололи у водяних млинах, вітряках та домашніх жорнах; крупу дерли у крупорушках. Зберігали зерно та борошно в засіках комор, у кайдубах, боднях, плетених козубах, мішках тощо.

Подекуди й сьогодні на присадибних ділянках колгоспники сіють жито. Його значення в господарстві допоміжне: зерном годують худобу, околотами лагодять солом'яні покрівлі. Розкидані поміж городами житні нивки дово-

диться жати та обмолочувати по-стародавньому, вручну. Певно, це і обумовило збереження в побуті традиційних жниварських обрядів.

Водночас із стародавніми звичаями у тих же селах, як, принаймні, у Новоград-Волинському районі на Житомирщині, урочисто влаштовують і сучасні — наприклад, день снопа. Цього дня чоловіки-механізатори привозять із поля останній завітаний сніп і дарують його голові колгоспу чи радгоспу, рапортуючи про закінчення жнив. Пізніше, по завершенні всіх осінньо-польових робіт, в деяких селах влаштовують ще й масові свята врожаю, які супроводжуються урочистим нагородженням передовиків виробництва, святковим концертом та розвагами.

Сьогодні святкування жнив стало традиційним і для Музею народної архітектури та побуту УРСР, де землеробська праця — одна з провідних тем в науково-освітній роботі. Тут, у кожній садибі чи не основними є експонати, пов'язані з хліборобством. Крім того, постійно діють невеликі виставки давньої сільськогосподарської техніки, а на ряді експозицій влаштовується сінокіс («Карпати»), весняна сімба («Полісся»), жнива («Середня Наддніпрянина»).

Ми торкнулися лише невеликої частки ритуалів та пісень, пов'язаних із хліборобською працею. Охопити їх водночас неможливо, адже кожна місцевість мала свої звичаї та мелодії. Спільним для них є те, що народ не просто шанував хліборобську працю — він її опетизовував. Таке ставлення закладене в світогляді селянина, в етичних принципах виховання поколінь. З цієї нагоди будуть доречні слова видатного українського радянського кінорежисера і письменника О. Довженка до сучасників: «Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті!»

Однак, сьогодні, незважаючи на спроби ряду етнографічних музеїв і скансенів, де зібрана частина хліборобських знарядь праці, відтворити давні звичаї та обряди, доводиться визнати цілковиту байдужість до цього різновиду фольклорних і етнографічних пам'яток як з боку осередків Товариства, так і багатьох наукових і культурно-освітніх закладів. Враховуючи стрімкий технічний розвиток, нині, як ніколи раніше, прадавні хліборобські традиції, що сягають своїм корінням іше язичницьких часів, потребують ретельного дослідження і збереження для наступних поколінь, для духовного розвитку особистості сучасника.

ПРИМІТКИ

¹ Юрок або цурка — кругла дерев'яна паличка. за допомогою якої скручували перевесла.

² Найспритніша жниця, працюючи від зорі до зорі під палючим сонцем, зжинала за день до трьох кіп (180 снопів).

³ З-поміж женців чи косарів, як і чумаків чи рибалок, вибирали отамана, котрий ішов попереду і спрямовував решту хліборобів.

⁴ Спочатку збирали ячмінь та озимину (переважно вранці, щоб не висипалось зерно), потім овес (коли він «загорався» — починав біліти), далі — яру пшеницю, просо, гречку.

⁵ На Волині біля «бороди» клали ще й пироги, сало, мед. Ці гостинці мали забрати пастухи, що пасли неподалік худобу.

⁶ Релігійне свято, яке відзначали в серпні.

У Ленінграді, по провулку Гребцова, 10, знаходиться будинок правління Географічного товариства СРСР. При ньому функціонує Науковий архів — одне з найбільших сховищ географічних, історичних, етнографічних, фольклорних пам'яток. Тут зберігаються збірки, які надходили з 40-х років XIX по 20 роки XX століття. Незначна частина їх публікувалася в «Этнографическом сборнике», «Записках Русского географического общества», «Живой старине». Оскільки етнографічні матеріали опрацьовано та використано найменше, то вчений Д. Зеленін ще до революції здійснив їх систематизацію та опис, збагативши джерелознавчу літературу з питань народознавства¹. За ухвалою Географічного товариства СРСР, з 70-их років нинішнього століття довідкове висвітлення збірок продовжено².

Оглянемо побіжно джерела з території колишньої Волинської губернії (нині Волинської, Ровенської, частково Житомирської, північних районів Тернопільської та Хмельницької областей). В архіві ці пам'ятки систематизовані у восьмий розряд за схемою подачі матеріалів Д. Зеленіна³.

Поповнення колекцій Російського географічного товариства збірка Волинської губернії розпочалося у відповідності з першою етнографічною програмою 1847 року, яка орієнтувала місцевих краєзнавців на збирання та систематизацію етнографічних, географічних, статистичних відомостей. Згідно з нею почали надходити різноманітні описи, що фіксували особливості народного житла, одягу, харчування, місцевих ремесел, промислів, розваг, правових звичаїв, а також обряди, відомості про народну медицину, описи, легенди, перекази, казки, прислів'я, приказки, загадки тощо. За їх матеріалами в селах Бачманівці, Миньківцях, Корчику, Крупці, Жукові, Хоровці, Красноставі Заславського повіту існувала традиція споруджувати хати з дубового, соснового, березового дерева (814), використовувати для освітлення (як і в Овруцькому повіті) посівт, а на Олевщині зводити курні житла. Обряд закладщини описано в селі Тутовичах Луцького повіту (816).

Інформація про харчування фіксує символічну функцію хліба у весільному обряді, при похованні, родинних, у трудових обрядах (випікали великі пироги, а за їжею примовляли, щоб у посіяного хліба було таке ж велике та повне колосся (814)).

Етнографічні матеріали 1850 року інформують про комплекс чоловічого та жіночого одягу (до нього входила біла свита, короткий каптан, шкіряна підпруга з шабетою та ножом, шапка з простого сукна, облямована червоним шнурком, солом'яний бриль; взимку чоловіки одягали овечий кожух до колін, штани з домашнього полотна та очкур; у святкові дні — довгі сіряки з кобеником, виготовленим з чорного домашнього сукна і також облямованим червоним шнурком; білий довгий овечий кожух, вигатпуваний різнобарвним шовком; довгий пояс черчатий і смушеву шапку, зверху з чорним та червоним оксамитом (814)). Жіночий одяг складався із свити, каптана, запаски, білої хустки; святкова свита з домашнього сукна обгорталася чорними шнурками; носили також бекеші (овечі шуби), покриті синім, гранатовим сукном, облямовані галунами; катанки суконні з червоними черчатами поясками; на голови пов'язували ситцеві хустки, білі намітки, з-під

яких виглядав візерунковий очіпок; взували чорні, жовті, червоні чобітки з великими каблучками та підківками.

Окремі рукописні збірки подають матеріали про народний календар у Ровенському, Заславському, Луцькому, Овруцькому повітах. Свята й обряди пов'язуються з циклами сільськогосподарських робіт (найповніше простежується в описі 1854 року з Ровенського повіту (86).

й анекдоти зафіксовані у селах Спасові Дубнівського, Дубровиці Ровенського, Криворудці Заславського повітів. Зустрічаються також зразки з Ковельського, Володимир-Волинського повітів (819). До рукописних збірок увійшли малі фольклорні жанри — прислів'я, приказки, загадки. Збірка 1847 року подає 260 зразків із Новограда-Волинського, 1854 року — 296 із Острозького повіту (87, 815), а найоб'ємніша —

НАРОДОЗНАВЧІ ЗБІРКИ

Степан ШЕВЧУК

Широко представлені сімейно-побутові обряди — весілля, похорони, хрестини. Про специфіку народного весілля розповідають матеріали з села Цвітохи Заславського повіту 1854 року, а також населених пунктів Житомирського (823), Луцького (819, 810), Кременецького (811), Ровенського (816, 826) повітів. Більшість рукописів констатують послідовність весілля на Волині («запоїни», «заручини», «коровай», власне «весілля», «перепій»). Відповідно записані обрядові пісні (36 текстів з с. Лопушного Кременецького — 812, 65, с. Рудки Луцького повітів — 810, з інших сіл Заславського, Луцького, Кременецького, Ровенського повітів відповідно — 89, 919, 822, 825).

Є дані про поховальний обряд у селах Шимківцях, Полонному Острозького повіту (812) тощо, про залишки прадавнього вшанування пам'яті померлих з Ровенського повіту (місцеві жителі клали «приклад» — великий дубовий обруч, — як на столі розставляли частування).

Обряди та звичаї, що супроводжували народження дитини засвідчують рукописи з Ровенського (816), Овруцького (818) повітів. Вони відзначають традиційне використання на хрестинах каші, повідомляють, як її ділили (на завершення обіду по одній-дві монети кожен засаджував у кашу і відокремлював її середину в мисці, верхівкою з монетами обдаровували породіллю, а поділеними шматками — дітей).

Окремі рукописні збірки присвячені пісенній поезії («Пісні, записані в селі Лопушном Кременецького уезда» (811), «Пісні, записані в Краснополі Житомирського уезда крестьянином Семеном Лаврентьевичем Мельником» (813), «Любовные и свадебные песни на Волинском Полесье Ровенского и Заславского уездов» (826). Подається варіант історичної пісні «А в містечку Берестечку», який перегукується з «Думою про козака Голоту». У волинському зразку з села Губина головним персонажем виступає Гонта (819).

Оповідний жанр представлений легендами, переказами, народними оповіданнями про походження місцевих криниць, населених пунктів Дубнівського, Ровенського, Ковельського повітів та Туровщини (Білорусія (812, 819). Казки

355 з рукописних фондів етнографічного музею села Городка Ровенського повіту. Вони систематизовані, переважно, в алфавітному порядку за початковими літерами першого слова прислів'я, приказки. Значно менше в рукописах загадок. Вони зафіксовані в Острозькому повіті (815), вибрані з етнографічних описів Городоцького музею (827).

Осмісленню усної поетичної творчості присвячено дослідження В. Кауна «Состояние народной поэзии в Острожском и Кременецком уездах Волынской губернии» (825).

У надісланих матеріалах помітні й хиби, недоліки у висвітленні, витлумаченні ряду подій, явищ. Це пояснюється тим, що їх авторами, особливо на початку, часто-густо були представники духовництва, які прагнули утверджувати православ'я. Проте, вже з 80-х років минулого століття до збору активніше залучалася прогресивна інтелігенція. З Волині збірки надсилали вчителі училищ (811, 819), слухачі Петроградського педагогічного та Московського археологічного інститутів (825, 823). Збереглося зібрання пісень Житомирщини у записі селянина С. Мельника (813). Спостереження ж у Волинській та Мінській губерніях (812) дають багатий матеріал для дослідження етнокультурних зв'язків українців та білорусів, тексти фольклорних пам'яток представив цивільний радник М. Кривошапкін (81, 88, 829).

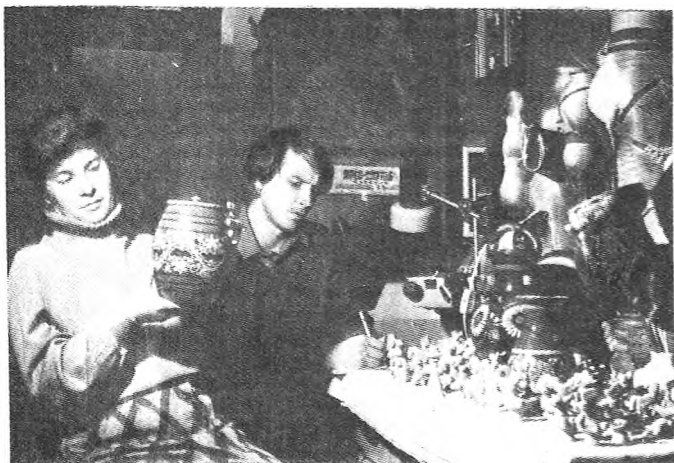
В цілому рукописні збірки Волині мають велике значення для вивчення як матеріальної, так і духовної культури краю. Їх цінність — у багатстві інформації, зібраній з уст народу в першій половині XIX — на початку XX століть. Вони, безперечно, стануть у пригоді краєзнавцям, активу Товариства при поглибленні етнографічних знань та виробленні наукової методики поцінування й облікування пам'яток.

ПРИМІТКИ

¹ Зеленін Д. Описание рукописей Ученого архива Русского географического общества: — Петроград, 1914—1916, вып. 1—3.

² Описание коллекций рукописей Научного архива Географического общества СССР: — Л., 1973, вып. 1.

³ При посиланні на архів у тексті першою цифрою означено номер фонду, розряду, наступною — одиниці зберігання.

ЕКСПЕДИЦІЯ «ЩОБ НЕ СПИНІВСЬ ГОНЧАРСЬКИЙ КРУГ»

Заслужені майстри народної творчості УРСР, члени Спілки художників СРСР В. Омеляненко, І. Білик, О. Селюченко та інші мешканці полтавської Опішні свого часу у листі до редакції обстоювали ідею створення першого на Україні музею гончарства (ПУ, 1985, № 3, с. 51-53).

Їх ініціативу підтримали читачі «ПУ», учасники республіканського науково-практичного семінару «Гончарний промисел України: проблеми й перспективи», що відбувся

1985 року (ПУ, 1986, № 1, с. 39), ряд творчих спілок та діячів науки і культури республіки.

У відповідь на виступи «ПУ» рішенням Міністерства місцевої промисловості УРСР під музей виділено приміщення колишньої губернської земської гончарної майстерні, спорудженої 1916 року в стилі українського модерну за проектом відомого архітектора В. Кричевського.

Для оперативного вирішення організаційних справ, пов'язаних із створенням музею,

редакція відрядила в Опішню спеціального кореспондента, активіста Товариства О. Пошивайла. До ініціативної групи увійшли й представники місцевої громадськості (ПУ, 1986, № 4, с. 33).

Два роки тривала експедиція «Щоб не спинивсь гончарський круг». Її учасники збирали експонати для майбутньої експозиції, цінні матеріали з історії промислу, етнографічні пам'ятки. 12 серпня 1986 року прийнята ухвала про заснування Музею гончарства на правах окремого підрозділу Полтавського обласного краєзнавчого музею. Директором першого на Україні музейного закладу такого типу був затверджений О. Пошивайло.

Як повідомили редакцію начальник обласного управління культури П. Бондаревський та заступник голови правління обласної організації Товариства О. Корсун, окрім заснування музею, вирішилось питання про відкриття в Опішні філіалу Решетилівського професійно-технічного училища № 28 та дитячої школи народних мистецтв, заплановано створення ландшафтного етнографічного парку, що відтворюватиме середовище побутування стародавнього промислу і традиційний побут гончарів різних історико-етнографічних регіонів України.

На часі створення в Опішні державного музею-заповідника українського гончарства, який може стати республіканським центром дослідження й популяризації мистецтва кераміки.

Отож, можна вважати, експедиція реалізувала свої задуми. Заснування Музею гончарства в Опішні, безумовно, сприятиме примноженню традицій стародавнього осередку. Акцентувати на неперехідній значимості набутку народних майстрів минулого має на меті серія публікацій учасників експедиції «ПУ».

ІЛЮСТРАЦІЇ

Члени експедиції «ПУ», працівники музею Н. Панічева і С. Радько за опрацюванням нових надходжень.

Горно О. Селюченко. Випалювання завершує заслужений майстер народної творчості УРСР М. Китриш.

Шановна редакціє!

Заради історичної достовірності, гадаю, належить остаточно з'ясувати важливі біографічні факти соратника В. І. Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» П. К. Запорожця (1873 — 1905) та революціонера, а згодом радянського державного діяча В. С. Довгалецького (1885 — 1934), пов'язаних долею із селом Довгалецьким (колишнім Троцьким Васильківського повіту) на Київщині.

Спочатку про П. К. Запорожця. «Історія міст і сіл Української РСР» справедливо засвідчує, що він народився у селі Троцькому, останнє ж 12-томне видання «УРЕ» хибно називає місцем народження Білу Церкву. На запит правління Київської обласної організації Товариства загс Київського облвиконкому повідомив, що «у метричній книзі церкви-містечка Біла Церква вказано: син Петро народився 23 грудня 1872 р. у жителів села Троцького Запорожця Кузьми Івановича та його дружини Марії Макарівни. Відповідно, місце народження П. К. Запорожця — село Троцьке». Аналогічний висновок витікає і з статті 17 Цивільного кодексу Української РСР.

Про В. С. Довгалецького. Архівні матеріали (ЦДІА УРСР в Києві, ф. 318, оп. 1., спр. 1290 арк. 1—57 зсв.) однозначно визначають: він народився у містечку Лисянці Звенигородського повіту Київської губернії (нині районний центр на Черкащині). Щоб заплутати слідство, він називав у 1907—1908 роках кілька місць свого народження, зокрема, села Ольшаницю, Федюківку, Рокитне, містечка Білу Церкву, Васильків, Таращу. Перейменування села Троцького у Довгалецьке 1936 року, відповідно, не було слушним.

Гадаю, компетентним органам належить врахувати викладене і вжити належних заходів.
Іван САЧЕНКО,
член секції пам'яток історії правління
Київської обласної організації Товариства

* * *

У травні 1987 року члени громадської інспекції Товариства несподівано виявили у селі Пустовийтівці Роменського району Сумської області рештки видатної та широковідомої пам'ятки народної архітектури, що досі вважалася назавжди втраченою. Йдеться про Троїцьку церкву, збудовану 1773 року коштом останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського, котрий був родом з цього ж села. Вона розташована на його околиці, за 12 кілометрів від міста Ромен і півтора — автотраси Київ — Суми. Зведена з дубових брусів, обшита дошками, споруда збереглася лише на висоту першого ярусу, бо верхні частини стін та три двозаломні верхи розібрано у 30-х роках, коли її переробили під клуб. Зараз не використовується, на державному обліку як пам'ятка архітектури не перебуває, стан аварійний (дах напівзруйновано, до середини затікає вода).

У первісному вигляді Троїцький храм ґрунтовно дослідив доктор мистецтвознавства професор С. Таранушенка 1929 року. На його думку «церкву будували один з найкращих майстрів того часу», вона є «одною з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі». Цю думку поділяють сучасні дослідники, зокрема Г. Логвин та С. Верговський, які вважають, що за своїми високими архітектурно-мистецькими костями знахідка з Роменщини може бути поставлена в ряд таких найвищих досягнень українського народу в галузі архітектури, як Троїцька церква у Пакулі та Вознесенська у Березні (обидві не збереглися). Але якщо від останніх двоє будівель не лишилося нічого, крім об-

мірних креслень, то рівнозначна за мистецькими якостями пам'ятка у Пустовийтівці збереглася на сорок відсотків свого об'єму. Вважаємо доцільним силами Музею народної архітектури та побуту УРСР, реставраційної майстерні та активу Товариства дослідити залишки Троїцької церкви, подбати про її реконструкцію та музефікацію. Справу, правда, ускладнює те, що обмірні креслення С. Таранушенки не збереглися. Однак сучасні методи перспективних побудов дозволяють отримати необхідні дані на основі п'яти збережених фотографій первісного вигляду пам'ятки.

Де ж має знаходитися відновлений шедевр? Мабуть, недоцільно переносити його до Києва, адже не можна нескінченно розширювати музей просто неба. Разом з тим, пам'ятку навряд чи вдасться зберегти й у Пустовийтівці.

Пропонується рішення, незвичне для нашої пам'яткоохоронної практики: відновити її за 12 кілометрів від села — у Ромнах, на місці втраченої 1907 року Покровської дерев'яної церкви, спорудженої у 1765 році тим же майстром і коштом того ж таки Калнишевського. Місце незабудоване, воно завжди відігравало провідну роль у формуванні композиції міста: церква, що тут стояла, була однією з його головних архітектурних доміант, відзначала головну вулицю, в'їзд до міста (зараз це вулиця Леніна).

На нашу думку, таке вирішення проблеми збереження видатної пам'ятки народного дерев'яного будівництва сприятиме збагаченню культурної спадщини і започаткує новий етап пам'яткоохоронної діяльності Товариства. Можливо, громадські республіки порадить, як краще зберегти віднайдений скарб?

Бюро громадської інспекції
Республіканського правління
Товариства

* * *

У статті «Занедбані скарби, або Що принесли 30-ті роки цінним архітектурним пам'яткам» (1988, № 2) С. Швейц-Машкара та І. Яковлев порушили питання про недопустиме використання унікального комплексу пам'яток архітектури XVII-XVIII століть колишнього Гамалійського монастиря у Шосткинському районі Сумської області. Головний його собор поєднує в собі риси давньоруського шестистовпного храму й місцевий української хрестатої церкви. У монастирі збереглися настінний монументальний живопис 1702 року, стародруки XVII століття, близько 25 ікон XVII-XIX століть, білокам'яні різьблені надмогильні плити початку XVIII століття. Тут поховані гетьман І. Скоропадський, обраний після зради Мазепи, предок великого російського письменника Л. Толстого — А. Толстая, засновник одного з перших у Росії порохових заводів — генерал Третьяков... З історією монастиря пов'язані імена відомих діячів української і російської культури Д. Туптала, І. Красовського, Д. Яворницького та інших.

Пам'ятка, що знаходиться на державному обліку, використовується установою МВС за різним призначенням (в тім числі й виробничим) і вкрай занедбана. Така експлуатація її надалі приведе до непоправної втрати.

Ю. АСЄЄВ, доктор архітектури,
Г. ЛОГВИН, доктор мистецтвознавства.

ПЕРЕДАТИ ВІКАМ

Понад 400 фольклористів, етнографів, краєзнавців, юних дослідників взяли участь у республіканській нараді збирачів фольклору. Її організували Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН УРСР (ІМФЕ АН УРСР), Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, Республіканський науково-методичний центр народної творчості і культурно-освітньої роботи Міністерства культури УРСР. З доповіддю «70-річчя Великого Жовтня і здобутки та перспективи розвитку української радянської фольклористики» виступив завідувач відділу фольклористики ІМФЕ АН УРСР, кандидат філологічних наук М. Пазяк, із співдоповідями й окремими інформаціями — провідні вчені республіки. Досвідом збирацької роботи, проблемами і задумами поділилися працівники ряду обласних науково-методичних центрів народної творчості і культурно-освітньої роботи, збирачі фольклору, краєзнавці, активісти Товариства, гості із братніх республік. У концертній програмі взяли участь виконавці народних пісень: У. Кот з Ровенщини, фольклорно-етнографічний ансамбль села Люхчі Сарненського району Ровенської області, фольклорна група хору імені Г. Верьовки та кобзарі.

Така нарада не скликалася вже 30 років, тому програма її була надзвичайно насичена. Розглядалися проблеми, пов'язані з дослідженням, записом і використанням пам'яток фольклору, залученням до цієї важливої справи широких кіл.

Сьогодні, підкреслював доповідач, науковим дослідженням, охороною і пропагандою фольклору займаються чимало наукових закладів, творчих і громадських організацій республіки, зокрема інститути АН УРСР ІМФЕ, літератури імені Т. Шевченка та мовознавства імені О. Потебні, Республіканський та обласні науково-методичні центри народної творчості і культурно-освітньої роботи, Українське товариство охорони пам'яток і Музичне товариство, їхні осередки на місцях, вузи, музеї просто неба тощо. Навколо них згуртувався загін дослідни-

ків. Завдяки невтомній праці таких збирачів, як І. Гурин, П. Гойда, П. Медведик, М. Руденко, Ю. Корчинський, І. Безручко, Г. Дем'ян, В. Вовкодав та інших, фондосховища, архіви республіки поповнюються багаточисними матеріалами. Пам'ятки фольклору постійно звучать в теле- і радіопередачах, увійшли до репертуару численних фольклорно-етнографічних колективів.

Однак, на Україні ще не нараховується навіть тисячі добровільних збирачів. Однією з найважливіших причин слабого залучення громадськості до цієї справи є недостатня увага до них з боку академічних установ, державних і партійних органів, відсутність матеріального і морального заохочення, видавничої політики для публікації зібраних матеріалів.

— Вдумаймося, — сказав молодший науковий співробітник відділу фольклористики ІМФЕ АН УРСР, кандидат філологічних наук М. Дмитренко, — щороку в республіці записується близько п'яти тисяч фольклорних скарбів, а публікується — лише мізерна частка. Один Г. Танцюра, учитель з Поділля, зібрав п'ять тисяч народних перлин. Від одної Є. Зуїхи він записав тисячу пісень, котрі увійшли до величезного тому, випущеного 1965 року і завдяки якому ім'я збирача навечно вписано в історію як української, так і світової культури. Письменникам присуджуються десятки іменних премій, а чому б нам не мати хоч одну — імені Г. Танцюри? Та й давно пора вже опублікувати всі зібрані ним твори. Заслугує на це й талановита носій і збирач Н. Присяжнюк, яка навіть у свої 92 роки продовжувала записувати, однак видано дуже мало її спадщини.

Доповідач зазначив, що академічні інститути УРСР почали публікувати фольклористів минулого, окремі наукові праці і монографії сучасних дослідників. Виходить з друку багатотомне видання творів національного фольклору народів СРСР, започатковане 1936 року за ініціативою М. Горького. Широкої популярності здобула серія «Українська народна творчість», започаткована М. Рильським (уже надруковано 23 книги). Але це — краплина з глибинного моря народних скарбів, проблеми не вирішує. Ускладнює її, як підкреслив директор видавництва «Музична Україна» М. Линник, видання нот.

Збирачів фольклору хвилює і проблема збереження рукописів. У 48 рукописних фондах і 9 колекціях ІМФЕ АН УРСР сконцентровано понад 20 тисяч пам'яток. Освоєне сховище світового стандарту з кращим архівним обладнанням, однак проблема і, зокрема приміщень, як повідомила завідувачка цих фондів, кандидат історичних наук В. Борисенко, залишається складною. Не шішком задовільні умови зберігання в архівах і сховищах вузів, консерваторій, обласних науково-методичних центрів народної творчості і культурно-освітньої роботи, інших осередків республіки, де сконцентровано значну кількість регіональних матеріалів. Збирачі, не довіряючи державним установам, часто тримають записи вдома, а це нерідко призводить до втрати цінних фольклорних пам'яток. Учасники форуму висловили думку, що таке становище викликане багатоглобальним підпорядкуванням фольклорної справи, відсутністю єдиного керівника, який займався б накресленням подальших шляхів її розвитку. При умові централізованого управління першочергову і провідну роль повинна відіграти наука, котрій на основі організаційних заходів належить спрямувати решту важли-

вих ланок, передусім, таких, як дослідження історії й теорії фольклору, його поетики і сучасних процесів розвитку, взаємозв'язків з іншими видами культури, вивчення національних та інтернаціональних аспектів у фольклорі, його широке використання.

Питання вивчення українського радянського фольклору торкнувся у виступі провідний науковий співробітник відділу музикознавства ІМФЕ АН УРСР доктор мистецтвознавства О. Правдюк. Із 23 книг багатотомної серії «Українська народна творчість» лише одна представлена радянською піснею. Така нерівномірність спричинена як підривом поваги до радянського піснетворення кон'юнктурними піснями, створеними в роки культу особи Сталіна, і забороною багатьох художньо-досконалих і суспільно-важливих піснених творів 20—30-х років, так і недовірям, а то й нігілістичним ставленням сучасних молодих фольклористів до радянської пісні, схилинням перед доживтєвим традиційним фольклором.

Заздалегідь заплановані співдоповіді й інформації з питань методики дослідження, збору і використання фольклорних пам'яток мали належно відповісти на величезну кількість запитань, всебічно і ґрунтовно озброїти збирачів не лише теоретичними, а, передусім, практичними знаннями, однак, на думку багатьох збирачів, стержене питання — методико-практичної дієвості — по-суті лишилося не висвітленим. Щодо методики, то варто згадати виступ М. Бенедикти — молодшого наукового співробітника відділу фольклору Інституту мови і літератури імені А. Упітса АН Латвійської РСР. Вона познайомила також з принципами організації експедицій за участю музико- і мовознавців, хореографів, фотографів, кінооператорів, позаштатних учасників із різних організацій, студентів, школярів, а також заключних наукових сесій концертів знахідок, з новими методами фіксації й аналізу вивчення зібраного матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки тощо.

Говорячи про перспективні завдання народнознавчої науки і практики, учасники наради акцентували увагу на необхідності широкого дослідження, вивчення і пропаганди фольклорної спадщини у вузах, шкільних і дошкільних дитячих закладах. Ця справа вимагає цілеспрямованої, організаторської діяльності. Сьогодні нею можуть похвалитися хіба-що ровенчани, котрі за словами завідувача відділу фольклору та етнографії обласного науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи С. Шевчука передусім звертають увагу на збирання коліскової пісні, вважаючи її першоосновою у вихованні поваги до фольклору. До роботи залучаються вчителі, студенти, актив обласної організації Товариства. Іспит з дитячої літератури студенти Ровенського педінституту і педучилища складалі лише за умови особисто записаних і вивчених трьох і більше коліскових. Вироблена чітка програма організації студентських експедицій, зокрема за маршрутами Т. Шевченка і академіка М. Біляшівського по Волині, по місцях, де перебував М. Купрін і написав «Олесею», проживав В. Поліщук, були стоянки партизан у роки Великої Вітчизняної війни тощо. Такі заходи сприяють як глибокій зацікавленості молоді пам'ятками рідного краю і відповідальності за їх

збереження, так і виявленню самобутніх осередків розвитку народної творчості.

Окрім цього, член секції пам'яток фольклору обласної організації Товариства С. Левчук при допомозі Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР розробив спеціальну програму «Дитячий фольклор, побут і звичаї». Її розіслали в усі школи для ознайомлення учнів з народними джерелами. Це дало належні результати. Так у самобутньому осередку народної творчості — селі Круповому кожний із 900 мешканців займається примноженням вікових традицій. Саме в цьому осередку вихована знаменита збирачка і виконавиця народних мелодій У. Кот, котра, окрім всього, ще й організатор і керівник дитячої студії «Серпанок».

Подібних осередків в області — чимало: і Люхча, де діють декілька гуртків, кожен з яких зберігає свою окрему традицію, і Старі Коні, де проживає співачка Д. Чекур, котру запрошували на концерт народної музики до Московської консерваторії та інші.

Однак, тут, як і в решті регіонів республіки, ще багато унікальних пам'яток чекають свого виявлення.

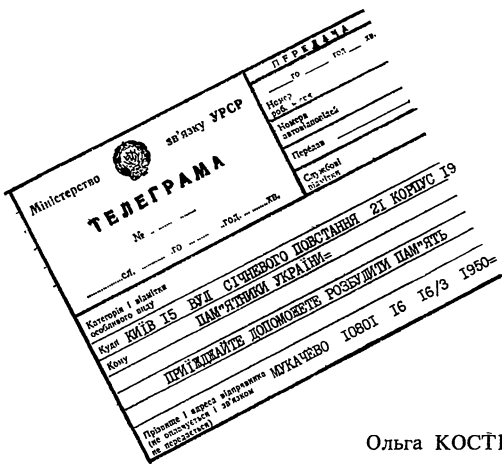
...Пам'ять закарбувала останні хвилини роботи форму: порядок денний вичерпався, однак довго не вгамовувався академічний зал, питання і рекомендації лишилися потоком, незважаючи на втому і пізній час. Зрозуміло було одне: розмова не завершилася, на часі — більш ефективні заходи, рішення. Над цим необхідно уже сьогодні подумати організаторам наради і, передусім, науковцям, активу Товариства.

Кіровоградська обласна організація Товариства спільно з педінститутом імені О. Пушкіна, управлінням культури обласного комітету та інститутом удосконалення вчителів 24—25 травня провела регіональну науково-практичну конференцію збирачів фольклору.

Були розглянуті найактуальніші проблеми виявлення, вивчення і збереження пам'яток усної народної творчості, використання їх у морально-етичному, естетичному і патріотичному вихованні трудящих, методики запису і розшифрування прозових, музично-піснених, танцювально-піснених та календарно-обрядових жанрів.

Перед учасниками конференції виступили фольклорні колективи області.

Ольга КОСТЮК

корпусу, немає на жодному пам'ятнику району. Такою була колись вказівка представників органів місцевої влади. Чия конкретно — не знає, бо в Товаристві працює недавно. А митарством Михайла Васильовича, каже він, ось-ось настане кінець — за клопотанням правління районної організації його пропозиції розглянуті на засіданні виконкому сільської Ради в присутності депутата районної Ради по Завидівському виборчому округу завідуючого організаційним відділом райвиконкому О. Матія.

ТЕЛЕГ

Слова телеграми не полишали й на хвилину: «допоможіть розбудити пам'ять! допоможіть розбудити пам'ять!... — ранили в саме серце, не давали спати. Ледь почало розвиднятися, припала до вікна вагона (чарівну красу Карпат бачила вперше), а в голові снувалося: що змусило людину телеграфувати до редакції? Хто може нині посягати на святу святих роду людського. Адже доки існує вона, пам'ять, доти ми і нащадки наші називатимемося «homo sapiens».

Ужгород зустрів яскравим сонцем, лагідним, насиченим пахощами гіацинтів, весняним вітерцем, але поглядом шукала не клумбу з розмаїтими квітами, а брудно-жовту телефонну будку. Вже через півгодини слухала схвильовану розповідь журналістки з обласного радіомовлення Л. Чубатої про кількарічні митарства по бюрократичних інстанціях ветерана Великої Вітчизняної війни М. Чекана, щоб повернути імена полеглим на фронтах колишнім своїм односельцям і зберегти будинок, у якому в 1944 році працював перший орган народної влади — народний комітет, а потім сільська Рада депутатів трудящих.

Нині Михайло Васильович мешкає в Мукачевому. У жовтні 1944 року, коли Радянська Армія визволила його рідне село Завидове, разом з друзями добровільно став у її ряди. Двадцять два жителі села пішли тоді визволяти рідну землю, п'ять із них воювали в 1-му Чехословацькому армійському корпусі. Не всім судилося повернутися до рідних осель. У 1967 році на честь полеглих відкрито пам'ятник, та не всі батьки, дружини, діти прочитали на меморіальній плиті дороги імена — чиясь байдужа рука не внесла до цього списку прізвища добровольців Л. Паука, М. Луца, М. Балоги та І. Михайла, що загинули, воюючи в рядах Чехословацького корпусу.

Чому ж нині про увічнення пам'яті забутих та збереження визначної для Завидова споруди і створення в ній краєзнавчого музею клопочеться лише М. Чекан, а не виконком сільської Ради, не правління радгоспу-заводу, не первинні організації Товариства (а їх у селі аж дві)? Чому ветеран не знаходить підтримки ні в державних органах, ні в громадських організаціях? З такими питаннями звертаюся до відповідального секретаря Мукачівської районної організації Товариства Є. Станковича і довідуюся, що прізвища полеглих зем'ляків, які воювали з фашистами в рядах Чехословацького

«З метою додаткового уточнення списку добровольців, — читаю в доповідній записці депутата на ім'я голови райвиконкому тов. Софілканича, — виконком Завидівської сільської Ради підготував і направив відповідного листа у архів Міністерства оборони СРСР.

Враховуючи те, що в населених пунктах радгоспу-заводу «Лалівський» немає жодного етнографічного або краєзнавчого музею, такий музей або музейну кімнату було б доцільно створити у Завидові.

Виконком сільської Ради запропоновано також присвоїти одній із вулиць села назву: «Добровольців Радянської Армії».

Про це усно повідомили і М. Чекана. Здається справедливість почала здобувати перемогу. Щоб позбутися будь-яких сумнівів і побачити на місці, що вже зроблено, домовляємось з тов. Матієм поїхати у Завидове. Та наступного ранку виявляється, що у нього невідкладні справи в іншому селі. Не чекаючи авторитетного представника районної влади (адже відрядження має свій термін), їдемо у партком радгоспу-заводу, бо кому ж краще, як не секретарю його бюро, відомі такі справи. Але А. Фріндт нічого не знає про клопотання М. Чекана і вперше чує, що у Завидові збереглася історично важлива споруда.

Звичайно ж, — погоджується він, таких пам'яток у наших, майже заново збудованих селах залишилося мало, а в Завидові, що не садиба — палац, двоповерхова школа, Будинок культури, бібліотека, два дитячі садки, три магазини, їдальня... І все це дала Радянська влада. Будиночок обов'язково треба зберегти для нащадків. Правда, якось невпевнено сказав він, на ремонт і організацію музею потрібні кошти, а господарство наше не дуже рентабельне... (зауважу, що лише Завидівський відділ, окрім

ПІДСТУПНА, СТРАШНА Й НЕБЕЗПЕЧНА ХВОРОБА БЕЗПАМ'ЯТСТВА. ЯКЩО МИ НЕ НАВЧИМОСЯ ШАНУВАТИ СПАДЩИННІ СВОЇХ ПРЕДКІВ, ТО НАЩАДКИ ВИКИНУТЬ НА СМІТНИК І НАШЕ НАЙСКОРОВЕННІШЕ. ТА ЧИ Й ДОВОГО ДО ЦЬОГО. КОЛИ ВЖЕ СЬОГОДНІ НАШІ ОНУКИ НЕ ЗНАЮТЬ, ЯКОГО ВОНИ РОДУ ПЛЕМЕНИ. НА ЗАПИТАННЯ: «ХОБУВТВИЙ ПРАДІДУСЬ?» — З ДЕСЯТИ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧОГО САДКА ВІДПОВІВ ЛИШЕ ОДИН. ТРОС НАВІТЬ НЕ РОЗУМІЛИ ЗНАЧЕННЯ ЦЬОГО СЛОВА.

380 га орної землі, має 120 га саду, 122 — виноградника, 38 — сінокошу, 60 — пасовища), та питання винесемо на розгляд сільського сходу. Гадаю, люди нас підтримають, і тоді їхнє рішення стане законом.

На прохання поїхати у Завидове, щоб оглянути споруду (можливо вона і не потребує ремонту), почути думки з цього приводу працівників відділу, вчителів, ветеранів війни і праці, Антон Антонович послався на велику зайнятість.

Р А М А

Завидове зачаровувало своєю красою з першого погляду. Розташоване біля підніжжя гори Гат, воно, потопаючи в буйних садах, то збиралося на пагорбки, то спускалося в зелені долини. Широка заасфальтована дорога вела до центру. Ось і нова школа, поруч оточений

ЧИ ТАКІ ВЖЕ Й НЕВІДКЛАДНІ СПРАВИ «НЕ ПУСТИЛИ» ТОВАРИШІВ МАТІЯ ТА ФРІНДТА У ЗАВИДОВЕ, ЧИ, МОЖЕ, ВОНИ ВЖЕ ЗНАЛИ ПРО СКОЄНЕ І СПОДІВАЛИСЯ, ЩО ДВІ НЕМОЛОДІ ЖУРНАЛІСТКИ І ВЕТЕРАН ВІЙНИ ПОВІРЯТЬ ОБІЦЯНКАМ «РОЗБУДИТИ ПАМ'ЯТЬ» І НЕ ПОЙДУТЬ У СЕЛО ЗА 24 КІЛОМЕТРИ ВІД РАЙЦЕНТРУ?

молодими ялицями пам'ятник односельцям, полеглим на фронтах Великої Вітчизняної війни. Яким же разючим був контраст між прекрасними розмальованими, розписаними, рустованими будинками і скромним (щоб не сказати біднесеньким) пам'ятником. У дворах різними барвами квітли гіацинти, біліли шапки нарцисів, мов сонечка яскріли ніжно-жовті примули, а біля пам'ятника вітер гаяв сміття, в бетонних рабках чорніли стебла торішніх квітів.

— Не вистачає рук, — знітившись сказав голова сільської Ради І. Мишанич, — до свята наведемо порядок.

— Та ж он їх скільки, — киває моя колега з Ужгорода у бік шкільного подвір'я.

Ілля Ілліч мовчки веде нас до яблуневого саду. — Ось тут, — каже він, — була хата, яка вас цікавить...

Акуратно складене ще добротне дерево, черепиця, блакитні віконні рами з шибками, двері і... купа глини. Оце й усе, що залишилося від завидівської історичної реліквії — хати, яка нас цікавить. Нехтується пам'ять про полеглих односельців, знищений і єдиний німий свідок їхнього героїчного вчинку, адже саме в цьому будиночку вони добровільно записувалися до лав Радянської Армії. Мов приголомшені ударом блискавиці, ми безмовно дивились на т. Мишанича.

— Таким було рішення виконкому сільської Ради, — не червоніючи вимовив він.

Побачивши незнайомих людей, підійшли сусіди, вчителі, серед них і 83-річна вдова одного з полеглих добровольців Марія Гаврилівна Паук.

— Не можу спокійно дивитися на пам'ятник, — говорить вона, витираючи заплакані очі краєчком хустини. — Чужих чоловіків хоч раз у рік на День Перемоги згадують, а мого ніби й не було на світі. Молодою оббивала пороги, щоб виклопотати пенсію, відмахувались, як від набридлих мух. А коли підросли діти, і я постаріла, почали казати: нехай сини годують, а якщо відмовляються, подавай на них до суду. Лише в 1975 році онук розшукав у архівах папір про те, що його дід поліг у бою з фашистами аж у Моравії. Тоді й пенсію дали, а прочитати його прізвище на пам'ятнику, мабуть, уже й не діждуся. У дітей та онуків свої клопоти, а мені вже несила ходити до начальства.

На запитання, як розцінює знесення історичного будиночка, відповіла:

— А хто з нами радиться, людей старих забувають, а стара хата — то ж «більшо на оці».

— Так вирішив виконком сільської Ради, — ще раз констатував І. Мишанич. А на прохання познайомити з протоколом засідання і його постановою — зашарівся і нервово вимовив, що таких немає.

Як виявилось потім, рішення виконкому сільської Ради з цього приводу все-таки було, і йдеться в ньому про надання ділянки, на якій стояв будиночок-пам'ятка, для забудови вчителем математики т. Пауку — онуку полеглою добровольця. Це рішення і «винесло вирок» історичній реліквії Завидова. Як же не згадати слова великого нашого Кобзаря: «А онуки — їм байдуже...»

Чому через тиждень після доповідної депутата голові райвиконкому про доцільність використання споруди під музей і такої ж відповіді М. Чекану її все-таки знесли? Відповіді на це запитання не одержали ні в Завидові, ні в Мукачевому, ні в Ужгороді. І чи такі вже невідкладні справи «не пустили» товаришів Матія та Фріндта у Завидове, чи, може, вони вже знали про скоєне і сподівалися, що дві немолоді журналістки і ветеран війни повірять обіцянкам «розбудити пам'ять» і не пойдуть у село за 24 кілометри від райцентру.

В жорсткій ненависті до експлуататорів наш народ, «щоб сліду панського не зосталось», знищував і їхні маєтки — витвори свого ж генія, ведучи боротьбу з релігійними пережитками, бюрократи 30—50 років руйнували й шедеври культурної архітектури, тому ж, що сколось нині у Завидові, міг би позаздрити навіть Герострат — не моргнувши оком, голова сільської Ради викреслив із пам'яті односельців будинок, у якому народилася Радянська влада.

Якось на семінарських заняттях частина працівників апарату Республіканського правління Товариства намагалася перекласти пафос високих вимог щодо перебудови добровільних громадських організацій на конкретно-ділову прозу власної діяльності: як її мислити й сотворити. Не приставши берега переконливої аргументації, розмова звернула в бік запланованої теми, та й зміліла на безводді дрібноорганізаційними пропозиціями, явно не здатними вплинути на розмірену течію відомчого життя. На жаль, обговорення не сягало витоків таких основоположних для фахової роботи понять, як «пам'ятка», «науковий актив» та «широка громадськість». Тож невидимкою лишалася й сама мета існування Товариства з передбаченими функціями піклування про духовне здоров'я суспільства, недоторканість реліквій історії та культури. Центр 18-мільйонного загалу добровольців тільки прагнув ритму перебудовної епохи.

ГРОМАДСЬКИЙ

КОНТРОЛЬ

Ані пропонувані на теоретичних заняттях покращення оргроботи, ні виведення зі складу Республіканського правління «фіктивних» та введення роботящих членів, ні агітпоїзди чи навіть реалізація принципу демократичного централізму в корені не змінять ситуації. Не змінять тому, що в дійсності, як і при розмові, роз'єднаними перебувають оті мільйони добровольців і висококваліфікований науковий актив, тобто вчені й ентузіасти охорони, які тільки й здатні підвести перших до сучасних засад пам'яткознавства. Співробітники апарату не звели їх до купи теоретично, а на практиці?

Дрібними вдосконаленнями не обійтись. Треба-таки «якісно» усвідомити, що Товариство існує для пам'яток, а не навпаки. Громадський контроль — його найважливіша реальна функція. Правдою буде сказати, в останні роки і її багато в чому переклали на плечі членів спеціально створених при правліннях організа-

цій підрозділів громадської інспекції. Чи не призабулося, що інспектування має бути постійним з боку всієї організації?

Ще свіже в пам'яті засідання громадської інспекції Республіканського правління з приводу критики в пресі цих формувань (у всіх відношеннях промовиста подія). Науковці, професіонали охорони сказали те, що мали б відверто визнати у більшості організацій Товариства, — про апаратну бюрократизацію, яка зводить нанівець зусилля «позаштатної» громадськості. Не пов'язана з нею органічно, частина штатних працівників «функціонує» в собі, без наростаючого залучення інтелектуального потенціалу знавців, без прагнення примножити творчість ентузіастів. Останні фіксують у республіці порушення охорони пам'яток, та як перевірити подальше ведення справи у бюро президії Товариства, його апараті?

Нині обирають керівників державних підприємств та установ, то чому ж досі не виборні всі без винятку штатні одиниці добровільної громадської організації? Хто ж, як не широкий науковий та професійний актив оцінить потрібні політичні, ділові та особисті якості кадрового корпусу Товариства? Всією громадою в ньому слід навести демократичний лад. Недарма ж говорять: «Громада — великий чоловік».

«Пригадаймо, як охороняли мешканці села Маняви на Івано-Франківщині Манявський скит, що свого часу відіграв значну роль у національно-визвольному русі українського народу, — нагадує перший голова громадської інспекції правління Товариства, заслужений працівник культури Української РСР Григорій Павлович Пінчук. — За бюджетні гроші та коштом Товариства пам'ятки швидко і якісно реставрували. Сільчани пильно стежили за тим, щоб жоден мішок цементу, жодна цеглина не пішли «наліво». Відповідальні працівники облвиконкому говорили: «Будь-які матеріали можуть бути завезені в Маняву, звідси — нічого. Не дозволять жителі села».

Цей приклад — з нашої республіки, де діє недосконалий, на думку багатьох, Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Завдяки громадянській свідомості та активності, організованості й безкомпромісності манявців він набув фактичної чинності для села і тим самим показав свою дієвість. В масштабах усієї республіки його ефективність забезпечать не стільки додаткові постанови та параграфи, скільки розбуджена всенародна пам'ять, усвідомлення цінності своєї історії та культури, що як явища духовного порядку цілеспрямовують маси. Факти плондрування території Києво-Печерської лаври у зв'язку з реконструкцією Успенського собору, заповідної садиби в селі Шевченковому на Черкащині, знесення пам'яток народної архітектури в західних регіонах республіки, інші випадки нищення національних скарбів свідчать про приспану силу і замалу активність громадськості, з якою дозволяють собі не рахуватися чиновники від культури.

На етапі перебудови в Товаристві мусять зосередитися науковий потенціал та життєтворна енергія ентузіастів охорони. Громадський контроль мільйонів добровольців не дасть нікому свавільно поводитися з народними цінностями, розбудовувати кабінети управлінців, робити з історії звалище, як те вчинили у Черкасах

НАПІВЗАХОДАМИ НЕ ОБІЙТИСЯ

з першим на Україні кінотеатром, викликавши демонстрацію протесту молоді, та пропонувати псевдокультуру, на що наважилося чиновничтвом, без колективного обговорення, проти здорового глузду звівши у Шепетівці коштом Товариства пам'ятник Валі Котику у вигляді його голови на трубі...

Не пам'ятки для Товариства, а Товариство для пам'яток.

Не громадськість для оїлачуваного штату, а штат для доведення до відома державних органів міркувань і висновків компетентного наукового активу, діяльної позиції полум'яних охоронців на місцях. Це голдовий принцип перебудови і напрямок діяльності нашої добровільної організації, його ігнорування шкодить пам'яткам і дискредитує Товариство.

На жаль, таке зрозуміли не всі штатні керівники й управлінці — механізм гальмування в дії і, скажімо, щодо цінної споруди — житлового будинку XVI століття в селі Тереховлі Тернопільської області він спрацював так: для вирішення долі пам'ятки на місці у відрядження «чомусь» відбув археолог (а не фахівець-архітектор), який своїм підписом від імені Товариства підтвердив ухвалу місцевих керівників знести давню споруду і не доповів негайно Республіканському правлінню та його громадській інспекції. Наступна фаза порушень набрала невинної форми паперової тяганини — злочасних акт потрапили у діловодство до відповідального секретаря громадської інспекції, старшого консультанта Ю. Коляди, який не дав йому ходу. Пам'ятку знищено, бюрократію покарати важко.

Донині не вирішив штат і проблемні питання та конкретні пропозиції громадської інспекції щодо перебудови її роботи, діяльності всього Товариства. Як же контролювати громаді? «Інерція адміністративно-кабінетних форм і методів роботи, слабе залучення до неї громадських діячів, відрив від мас, особливо молоді, підміна виборних органів штатним апаратом, формалізм довели до падіння авторитету Товариства... — констатує ЦК КПРС стан справ у Всеросійському товаристві охорони пам'яток історії та культури. — Не стали справжніми спілками з самоврядуванням однодумців та активістів охорони пам'яток подібні товариства і в інших союзних республіках».

Центральний Комітет КПРС рекомендував Центральній раді ВТОПІК «здійснити докорінну перебудову форм і методів роботи на основі принципів самоврядування, гласності, врахування думки населення, всебічної підтримки здорової ініціативи первинних організацій, починань ентузіастів, розвитку соціально-політичної активності членів Товариства».

Чи не час усім і в Українському товаристві уважніше прислухатися до компетентної думки політичного авангарду радянського народу, насправді керуватися запропонованими принципами?

Чи не час і науковому ядру, 18-мільйонній громадськості республіки діяльніше заявити про себе, зайняти активнішу позицію щодо охорони пам'яток і практики штату Товариства? Це і стане гарантом нашої перебудови.

Які будуть міркування, пропозиції, дії?

Сектор соціологічних досліджень «ПУ».

Питання про зміну теперішнього Статуту Товариства по суті є питанням про перебудову нашої добровільної організації. Йдеться не про вдосконалення тексту, а розробку принципово нового документа на методологічній основі рішень XXVII з'їзду КПРС, квітневого (1985 р.) і січневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого вдосконалення діяльності Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури». Звичайно, цьому має передувати широка дискусія для з'ясування громадської думки з усіх проблемних питань охорони пам'яток та діяльності Товариства. По її завершенню експериментальним чином у різних областях, містах і районах можна було б випробувати запропоновані учасниками дискусії ідеї.

Треба чітко сформулювати суть нашої організації, її головну мету і принципи роботи, добровільний характер. Визначення Товариства як масової організації в мене викликає серйозні заперечення — воно виникло тоді, коли в суспільстві панували спрощені уявлення про шляхи і строки будівництва комунізму.

Сприяння державним органам в охороні й використанні пам'яток має бути не метою, а однією з функцій Товариства, націлюватися треба на досить визначені практичні результати:

- приведення всіх пам'яток, які перебувають на державному обліку, в зразковий стан і постійне його підтримання;
- виявлення пам'яток і постановка їх на державний облік;
- увічнення всіх пам'ятних місць, людей і подій, які того заслуговують.

Проголошуючи за мету кінцеві результати роботи, беручи на себе відповідальність за них, Товариство матиме право порушити питання про розширення своєї участі в державній охороні та використанні пам'яток.

Відповідно до мети мають бути встановлені засоби для її досягнення. До прийняття нового Статуту Товариства обговорення його структури вважаю передчасним. Враховуючи особливість переломного періоду, коли стара психологія виявляється серйозним бар'єром на шляхах перебудови, Статут можна б доповнити деякими процедурними нормами, які б забезпечили реалізацію принципів гласності, самоуправління, демократичного централізму. Маю на увазі проведення виборів, засідань колегіальних органів, порядок обговорення важливих питань.

Вважаю, що в Статуті слід вказати на пріоритетне значення Фонду охорони пам'яток як основи бюджету Товариства, а також добровільний характер його формування. Потребує вивчення питання про цільовий збір коштів на певні об'єкти.

Думаю, що порядок і розміри відрахувань до республіканського бюджету, а також створення різних фондів (зокрема матеріального заохочення) має встановлювати Республіканське правління, а не його виконавчий орган. Можливо й це слід зазначити в Статуті — для забезпечення самостійності місцевих організацій.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА

Охороною пам'яток на Україні почали займатися в середині XIX століття створені в Києві Комісія для розбору давніх актів і Комітет для дослідження старожитностей. В другій половині XIX — на початку XX століть до цієї роботи підключилися й наукові товариства Несторалітописця, шанувальників старожитностей і мистецтва, військово-історичне та церковно-історичне і археологічне при Київській духовній академії. Держава не приділяла ніякої уваги історико-культурним цінностям. Вони не облікувалися, не існувало поняття «пам'ятки старовини та мистецтва». В умовах інтенсивного промислового розвитку і будівництва їх масово знищували¹.

Усвідомлюючи необхідність збереження історико-культурної спадщини, передова київська інтелігенція в 1910 році створила із членів уже існуючих наукових товариств нову організацію — Товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва². Серед 17 засновників його були професори Київського університету і духовної академії, відомі історики, археологи, мистецтвознавці В. Іконников, Ю. Кулаковський, М. Довнар-Запольський, А. Лобода, В. Завітневич, М. Петров, Ф. Титов, М. Біляшівський, В. Хвойка, О. Левицький, киевознавець О. Мердер.

Статут, затверджений 11 березня 1910 року³, визначив, що основним завданням Товариства є пошук і охорона пам'яток старовини і мистецтва в десяти губерніях: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Мінській, Гродненській, Катеринославській і Бессарабській. Тобто на Правобережній і частині Лівобережної України,

в південній Білорусії і Польщі, яка була тоді у складі Російської імперії. Фактично ж його діяльність поширювалася лише на територію Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств.

Організація складалася з почесних членів, дійсних і членів-співробітників. Головним органом її були загальні збори, де обирали раду, яка здійснювала безпосереднє керівництво. Кошти надходили з членських внесків, пожертвувань, допомоги громадських і станових організацій та від лекцій, виставок і концертів.

Відсутність державної підтримки змушувала невелику групу ентузіастів (організація налічувала від 187 до 213 чоловік, 64 мешкали в Києві) іти на контакт з представниками влади, від яких значною мірою залежала доля пам'яток. Тому не випадково на чолі Товариства стояли генерал-губернатори, бо саме вони могли впливати на вирішення питань щодо реєстрації, збереження і реставрації конкретної споруди.

Рік роботи показав, що організації необхідний виконавчий орган, і при раді був створений розпорядчий комітет у складі В. Завітневича, Г. Павлуцького і А. Лободи під головуванням О. Мердера. На його засідання (проводилось їх 11—13 на рік) запрошували фахівців з археології, архітектури, будівництва. Вони давали консультації з того чи іншого питання, а також, за дорученням комітету і ради, проводили практичну роботу по реставрації пам'яток на місцях, робили обміри, креслення будівель тощо.

Першорядним завданням охорони пам'яток була їх класифікація. З цієї проблеми І. Каманін підготував спеціальну розвідку, в якій писав:

«До пам'яток старовини повинен бути віднесений кожний предмет, який вийшов з ужитку або який змінив власну форму, хоча б мало це місце до недавнього часу. Як людина — громадський діяч — належить історії з моменту смерті, як подія чи факт стає історичним після того, як остаточно завершиться, так і річ стає пам'яткою старовини, коли вона виходить з ужитку або змінює форму, колишні свої особливості»⁴. Таке визначення схвалили всі члени ради Товариства.

Пам'ятки класифікували на 4 розряди: археологічні, архітектурні, мистецтва і письмові, тобто архівні (за ініціативою І. Каманіна в 1914 році створена Київська вчена архівна комісія, яка входила до складу Товариства і займалася виявленням, обліком і збиранням приватних архівів, рукописних колекцій, окремих документів, що мали наукове значення)⁵.

Члени Товариства проводили наукові дослідження і реєстрацію пам'яток, входили з клопотанням в державні установи про їх облікування, організовували археологічні і археографічні експедиції, публічні лекції і виставки старожитностей, готували наукові статті, створили музей і бібліотеку.

Майже щороку проводились археологічні розкопки, ремонт і реставрація Золотих воріт, у яких, постійно брали діючу участь член Петербурзької археологічної комісії академік П. Покришкін, архітектори П. Голандський і П. Бутенко, археолог Л. Добровольський⁶.

У 1912 році О. Ертель розкопав невідому до того групу курганів на Проневщині (район сучасної Севастопольської площі), оглянув місце знахідки мідних злитків у садибі Катерининського монастиря на Подолі. Разом з І. Каманінін, О. Кузнецовим та В. Жеваховим звільнив від наносів материкового ґрунту Звіринецькі печери, укріпив їх цеглою і цементом, обстежив поховання, написи на стінах галерей і підземної церкви. Для збереження унікальної пам'ятки Товариство взяло в оренду у військового відомства цю земельну ділянку і утримувало за свої кошти, поки печери були передані Києво-Печерській лаврі (1915 р.)⁷. Цього ж року була розчищена брама Заборовського, обстежена хрещальня Софійського собору, де знайдена велика кількість деталей мармурових колон, карнизів, капітелей XI—XII століть. В останні роки існування Товариство наглядало за всіма земляними і будівельними роботами, що проводились у місті, — займалося укріпленням гори і фундаментів Андріївської церкви, якій загрожували зсуви та ґрунтові води.

Щоб зберегти старовинні ікони, книги та інші предмети від знищення і розпродажу, члени Товариства клопоталися про створення музею церковної старовини спочатку в будинку митрополита в садибі Софійського собору, а потім на Подолі в приміщенні бурси, але задум не вдалося здійснити.

Крім Києва, члени Товариства проводили роботу і в інших місцях: подали консультацію по перебудові башт замку Чарторийських в місті Клевани⁸, вжили заходів щодо охорони надгробків у селі Варковичах Дубнівського повіту Волинської губернії, зібтали відомості про пам'ятки архітектури міста Сатанова в Проскурівському повіті Подільської губернії та в населених пунктах Дубнівського повіту і зафотографували їх, обстежили в Луцьку рештки замку XIV століття і бернардинського костелу⁹, провели археологічні дослідження на Чорно-

бильському городищі¹⁰ та його околицях, подбали про збереження замчища княгині Ольги біля Коростеня, зробили обміри і фотографії дерев'яних храмів XVIII століття, стежили за реставрацією і перенесенням на інші місця церков у ряді сіл Київської губернії¹¹ (проблемам збереження дерев'яних пам'яток архітектури член Товариства В. Леонтович присвятив спеціальну брошуру, яку поширювали серед місцевого духовенства). З коштів від продажу книжок з історії Києва Товариство виділило 100 карбованців на реставрацію веж і церкви Острозького замку.

Не дивлячись на короткий час існування (вісім років, чотири з яких припало на першу світову війну) і постійну нестачу коштів, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва зробило немало. Те, що до сьогодні існують Китаївські й Звіринецькі печери, збереглися численні археологічні скарби стародавнього Києва та унікальна збірка стародруків Канівського монастиря, ми завдячуємо його членам — відомим історикам, археологам, мистецтвознавцям, художникам, архітекторам А. та М. Стороженкам, С. Вельмину, М. Істоміну, С. Голубеву, В. Щербині, Д. Щербаківському, В. Кричевському, О. Кобелеву та іншим.

У Центрального державного історичного архіву УРСР (ЦДІА УРСР) є фонд Товариства, в якому налічується 134 одиниці зберігання. Це протоколи засідань його ради і розпорядчого комітету, рукописи статей і доповідей, фотографії, креслення, плани пам'яток архітектури, карти археологічних розкопок та інші матеріали, які можуть стати в нагоді науковцям, краєзнавцям, широкому активу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

ПРИМІТКИ

¹ Лукомский Г. Хроника провинциальных вандализмов. // Старые годы. — 1911. — X. — С. 65—67; Лукомский Г. Материалы по истории вандализма в России. // Старые годы. — 1912. — XI. — С. 42—46.

² Саме на збереження пам'яток матеріальної культури, як першочергове завдання наголошував в своєму листі до О. Мердера О. Левицький (ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 2—3).

³ ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 1.

⁴ Там же, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 66—67; Див. також: Павлуцький Г. Проект закона об охроне древних памятников в России. // Военно-исторический вестник (ВИВ). — 1912. — № 1. — С. 115—131.

⁵ Каманин И. Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии // ВИВ. — 1912. — № 1. — С. 131—139.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 11, 14, 15, 30.

⁷ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве. — К., 1914. — С. 135—144. Про розкопки Зверинецьких та Китаївських печер див.: ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 35, 59, 63, 70.

⁸ Стеллецкий Б. Замок в Клевани // ВИВ. — 1910. — № 11—12. — С. 27—37.

⁹ Мердер А. Древности Луцка и его прошлое. // ВИВ. — 1910. — № 9—10. — С. 35—49.

¹⁰ Вельмин С. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыле и его окрестностях // ВИВ. — 1913. — Кн. 4. — С. 89—96.

¹¹ Йдеться про села Гуляники, Саварка, Іваньки, Бродещьке. Див.: ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 57.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Група діячів Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв ігум. Валентин, Ф. Трепов, В. Жевахов, О. Мердер, О. Ертель, С. Вельмін біля Звіринецьких печер. 1912.

ПРО ЗАХОДИ ПО ДАЛЬШОМУ ВДОСКОНАЛЮВАННЮ ДІЯЛЬ- НОСТІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ТОВА- РИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Центральний Комітет КПРС прийняв постанову. «Про заходи по дальшому вдосконалюванню діяльності Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури».

У постанові відзначається, що Російська Федерація володіє величезною історико-культурною спадщиною. Багато пам'яток мають всесоюзне і світове значення. У республіці проводиться велика робота по їх реставрації. Незмірно зростає роль Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке нараховує у своїх рядах понад 17 мільйонів чоловік. Окремі його організації на місцях активно залучають групи населення до роботи по пропаганді і збереженню пам'яток історії і культури. Однак в цілому до цієї роботи в умовах демократизації всього нашого життя, зростаючого інтересу людей до історії нашої Батьківщини Всеросійське товариство охорони пам'яток історії та культури виявилось не готовим.

Інерція адміністративно-кабінетних форм і методів роботи, слабе залучення до неї громадських діячів, відрив від мас, особливо молоді, підміна виборних органів штатним апаратом, формалізм привели до спаду авторитету товариства, бездіяльності первинних організацій, багато з яких займаються лише збиранням членських внесків. Від активної участі в житті Всеросійського товариства в ряді місць відійшли визначні вчені, спеціалісти, діячі літератури і мистецтва, ентузіасти охорони пам'яток. Обмежуючись нерідко турботами про історичні споруди культурного характеру, недостатньо ефективно виявляють і зберігають пам'ятки революційного руху і соціалістичного будівництва. Члени товариства не задають тон в дискусіях про збереження і духовну значущість пам'яток історії та культури, інколи йдуть на поводу однобічних думок і поглядів.

У документі підкреслюється, що пасивністю Центральної ради товариства і керівництва багатьох місцевих організацій в значній мірі пояснюється виникнення останнім часом самодіяльних формувань і груп історико-культурного напрямку. Не знаходячи належної підтримки в цьому товаристві, вони інколи попадають під вплив ідей, що не мають нічого спільного з турботами про охорону пам'яток історії та культури. Часто пошук, ініціатива справжніх ентузіастів руху за збереження пам'яток історії та культури зустрічають байдужість з боку партійних радянських і господарських органів. Таке відношення складається через нерозуміння значення пам'яток історії та культури як загального духовного надбання, яке рівнозначно є і предметом гордості, і предметом стурбованості.

Не стали справжніми самоврядовними об'єд-

наннями однодумців і активістів охорони пам'яток подібні товариства і в інших союзних республіках. Вони, як правило, розрізнені, працюють у відриві від громадських організацій, Радянського фонду культури, творчих спілок.

ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми партії, Ради Міністрів союзних і автономних республік, край/обл/виконкоми, говоряться в постанові, не приділяють належної уваги діяльності республіканських товариств і місцевих організацій, слабо спрямовують їх на реалізацію конкретних завдань збереження і пропаганди історико-культурної спадщини.

Центральний Комітет КПРС рекомендував Центральної раді Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури здійснити корінну перебудову форм і методів роботи на основі принципів самоврядування, гласності, врахування думок населення, всебічної підтримки здорової ініціативи первинних організацій, починань ентузіастів, розвитку соціально-політичної активності членів товариства.

Головним у діяльності товариства слід вважати формування у трудящих правильної історичної свідомості, почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, відповідального ставлення до багатонаціональної культурно-історичної спадщини народів РРФСР.

З врахуванням завдань, що стоять перед товариством, запропоновано переглянути необхідні зміни і доповнення у статуті товариства, маючи на увазі: передачу частини повноважень центральних органів низовим; розвиток демократичних, самодіяльних засад у роботі первинних організацій і місцевих відділень, підвищення ролі і відповідальності їх членів, широке залучення до діяльності товариства визначних представників науки і культури, передових робітників, молоді та інших категорій населення; розширення реальних прав товариства по контролю за дотриманням законодавства про охорону пам'яток; спільну роботу з любителськими об'єднаннями у сфері збереження історико-культурної спадщини; всебічну підтримку розумних ініціатив і починань.

Рекомендовано провести попереднє обговорення нових положень статуту в пресі, трудових колективах і учбових закладах.

Спираючись на закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», товариству спільно з Міністерством культури РРФСР необхідно розробити і здійснити заходи, спрямовані на широку участь комсомольських, профспілкових організацій, творчих спілок, громадськості в реалізації довгочасної програми вдосконалення всієї справи охорони, реставрації і ефективного використання пам'яток з врахуванням місцевих умов і національних особливостей; спільно з ЦК ВЛКСМ слід забезпечити формування спеціальних молодіжних бригад, створення госпрозрахункових архітектурно-проектних майстерень, студентських загонів

для проведення реставраційних робіт, організувати шефство комсомольських організацій над найбільш значними пам'ятками історії та культури.

Раді Міністрів РРФСР разом з Держпланом СРСР, Державним комітетом СРСР по праці і соціальних питаннях, Міністерством фінансів СРСР, Центральною радою Всесоюзського товариства охорони пам'яток історії та культури та іншими зацікавленими організаціями доручено розглянути питання зміцнення матеріально-технічної бази і фінансових статків товариства, створення виробничих і проектно-реставраційних підрозділів, виготовлення і реалізації сувенірної продукції, в тому числі на кооперативній основі. Признано доцільним відновити сплату внесків колективними членами на добровільних засадах.

Держбанку СРСР дозволено на прохання місцевих відділень республіканських товариств практикувати відкриття спеціальних рахунків для вкладів населення, підприємств і громадських організацій на реставрацію і відновлення конкретних пам'яток історії і культури.

Міністерству юстиції СРСР, Міністерству культури СРСР дано завдання спільно з республіканськими товариствами охорони пам'яток в 1988—1989 роках вивчити практику дотримання Закону СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» і внести в установленому порядку необхідні доповнення і зміни в існуюче законодавство, маючи на увазі створення дійового державного і громадського механізму дбайливого збереження пам'яток матеріальної культури, а в необхідних випадках і посилення відповідальності за порушення закону.

Рекомендовано розширити видання масовим тиражем популярних книг, альбомів і брошур з питань охорони, реставрації і використання пам'яток історії та культури, приділяючи особливу увагу тим, які відображають знаменні події революційного руху і соціалістичного будівництва.

Редакціям центральних газет і журналів, Державному комітету СРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітету СРСР по кінематографії доручено ширше висвітлювати позитивний досвід і невідкладні проблеми в діяльності республіканських і місцевих організацій товариств по охороні, реставрації пам'яток і їх пропаганді.

Радам Міністрів союзних і автономних республік, край/обл./виконкомам необхідно всебічно сприяти діяльності товариств охорони пам'яток історії та культури, створювати нові і укріплювати матеріальну базу діючих реставраційних підприємств, забезпечити широку гласність при обговоренні проектів реконструкції історично складених центрів міст і окремих архітектурних ансамблів. Питання збереження і практичного використання пам'яток історії та культури належить вирішувати з участю республіканських товариств і їх відділень.

ЦК компартії союзних республік, крайкомам, обкомам партії запропоновано проаналізувати стан справ у товариствах, охорони пам'яток історії та культури і прийняти конкретні заходи по перебудові їх діяльності, підвищенню відповідальності комуністів, працюючих в організаціях товариства, по розширенню наукових досліджень в галузі історико-культурної спадщини.

6—9 квітня в Одесі спільно з працівниками апаратів обкомів ЛКСМ України проведено республіканський семінар-нараду з питань залучення населення до безпосередньої участі в реставрації й упорядкуванні пам'яток.

28 квітня президія правління Товариства розглянула практику погодження проектів планування і забудови Києва правлінням Київської міської організації; роботу правління Одеської обласної організації по залученню колективних членів і первинних осередків до практичної участі в охороні пам'яток та створенні Фонду охорони пам'яток; висвітлення інформаційно-методичним бюлетенем «Пам'ятки України» перебудови діяльності організацій в світлі рішень V з'їзду Товариства.

3—6 травня в Чернівцях відбувся міжобласний семінар відповідальних секретарів правлінь міських і районних організацій Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей. 11 травня на спільному засіданні президії правління та науково-методичної ради обговорено статтю «Не молкнет ехо давнього взрива» газети «Советская культура» від 9 травня 1988 року.

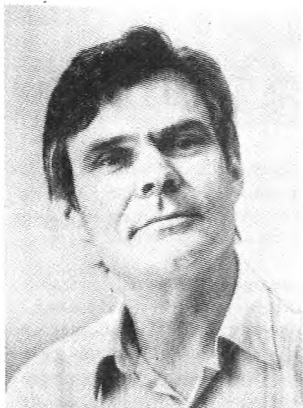
30 травня — 2 червня у Тернополі пройшов семінар головних бухгалтерів правлінь обласних організацій.

21—24 червня спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР секцією пам'яток мистецтва Республіканського правління в м. Хусті Закарпатської області проведено республіканську науково-практичну конференцію з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва.

◆ Відкрито музеї історії сіл Дзвонихи і Красного Тиврівського району Вінницької області. ◆ Меморіальну дошку до 150-річчя народження письменника Івана Сільва встановлено в с. Сусковому Закарпатської області. ◆ Каталог «Пам'ятки Закарпаття» видало для громадських інспекторів правління обласної організації. ◆ До 250-річчя антифеодального руху під проводом Олексія Довбуша в Івано-Франківську відкрито виставку документів та творів мистецтва з приватної колекції активіста Товариства, доктора історичних наук В. Грабовецького. ◆ При проведенні місячника охорони пам'яток на Київщині члени Товариства насаджували захисні смуги дерев і кущів навколо курганів і змійових валів. ◆ Відкрито меморіальну дошку на площі Свободи у Білій Церкві, де 1654 року білоцерківчани присягнули на вічну дружбу з російським народом. ◆ Музей В. І. Леніна відкрито в Мокревській середній школі Броварського району Київської області. ◆ Пам'ятний знак встановлено на навчальному полі Ржищівського СПТУ-28 Київської області, яке названо ім'ям воїна-інтернаціоналіста А. Мулявки. ◆ В с. Жевнілі Іванківського району відкрито меморіальну дошку на могилі інспектора УВС І. Годуна, який загинув у 1953 р. при виконанні особливого завдання. ◆ В с. Першотравенці Компаніївського району Кіровоградської області встановлено меморіальну дошку на честь письменника В. Близниці. ◆ На Херсонщині відбулося спільне виїзне засідання колегії обласного управління культури, обкому профспілок працівників культури та президії правління обласної організації Товариства, де розглянуто питання «Про стан пам'яток історії та культури в Чаплинському районі і заходи по їх охороні, ремонту, реставрації та використанню».

За повідомленнями громадських корпусів «ПУ».

ЛАУРЕАТИ «ПУ»

Б. ТИМОШЕНКО

Згідно з рішенням бюро президії Республіканського правління Товариства та редакції кварталника щорічно до Дня преси визначаються найкращі публікації позаштатних кореспондентів, активістів Товариства з проблем дослід-

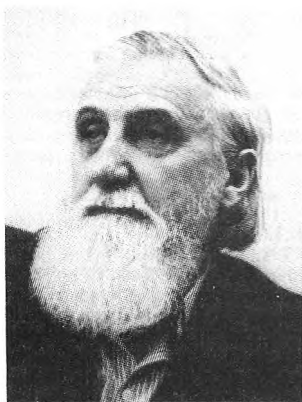
ження?» (1987, № 4) — перша премія; кандидата філологічних наук **С. БЛОКОНЯ** «Сільський історик-генеалог» (1987, № 3), «Михайло Бойчук і проблеми монументалізму» (1988, № 2) та молодого вченого **В. ДУДКА** «Свято

С. БЛОКІНЬ

старого дому» (1987, № 2), «Вічне-сучасне» (1987, № 4) — другі премії, кандидата історичних наук **М. БРАЙЧЕВСЬКОГО** «Протиріччя пристосування» (1978, № 2) — третя премія.

Редакція щиро вітає лауреатів.

М. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ження, охорони і використання пам'яток історії та культури. Для лауреатів встановлені премії.

Кращими за 1978—1988 роки визнані матеріали письменника **Б. ТИМОШЕНКА** «Самовияв, або Що росте без-

В. ДУДКО

У видавництві «Мистецтво» побачив світ фотопутівник-довідник «Київ — сторони меморіальної летописи» **А. Галайчука** та **І. Воронцова**.

У виданні йдеться про меморіальні дошки, які увічнюють історію столиці та її людей. Серед них — значна кількість з барельєфами (древньоруському художнику Алімпію, архітектору **П. Альошину**, діячам науки і культури **М. Бажану**, **О. Білецькому**, **О. Богомольцю**, **О. Бойченку**, **М. Булгакову**, **А. Бучмі**, **Л. Бикову**, **Ванді Василевській**, **Остапу Вишні**, **О. Довженку** та іншим. Окремий розділ довідника подає анотаційні меморіальні дошки на честь київських вулиць Восс'єднання, Героїв Дніпра, Героїв Трипілля, Перемоги тощо).

Звичайно, ще не все значне з історії Києва знайшло своє відображення в пам'яткових меморіалах. Вважаємо, треба увічнити меморіальними чи анотаційними дошками й інших славетних синів України, чий імена носять вулиці древнього міста — **Северина Наливайка**, **Івана Богуна**, **Данила Нечая**, **Івана Сірка**, **Максима Залізняка**, **Івана Гонти**, **Устима Кармалюка**. Для повноти відображення вкрай потрібно назвати київські вулиці іменами, скажімо, **Петра Конашевича-Сагайдачного**, **Івана Підкови**, **Петра Могили**, **Рафаїла Заборовського**, **Мелетія Смотрицького**, **Максима Березовського**, **Олени Пчілки** та багатьох інших.

Анотацій-дошок потребують вулиці, названі на честь відомих осіб та подій радянського часу (Січневого повстання, площа Героїв «Арсеналу»).

Книжка-довідник стане добрим супутником екскурсоводу і культпрацівнику, краєзнавцю і мистецтвознавцю, студенту і старшокласнику — всім, хто цікавиться історією та культурою древнього міста.

Феодосій МИСЮРА

ЕФЕКТИВНОМУ ВИРІШЕННЮ пам'яткоохоронних проблем поклала початок обласна газета «Вечірній Харків», повівши 12 червня розмову про долю вулиці Дарвіна, інших цінних пам'яток міста. Її продовжили за «круглим столом» представники громадськості, творчих спілок,

партійні, радянські працівники, спеціалісти. Вироблено конкретні пропозиції, вирішено створити на вулиці Дарвіна заповідну зону, а в будинках № 29 — музей М. Синельникова, № 37 — музей академіків архітектури О. Бекетова і М. Самокиша. «Вечірній Харків» контролює хід реставрації старовинної забудови міста.

«ЗАПОРІЖЖЯ В ПАМ'ЯТКАХ старовини і переказах народу» Д. Яворницького з номера в номер друкує орган Дніпропетровського обкому ЛКСМ України «Прапор юності». Відійшовши від спрощених схем учорашнього, на прохання читачів, газета прямо звертається до багатоглибкої історії нашого народу, робить фактом сьогодення науково цінну книгу, яка побачила світ сто років тому.

«ІСТОРІЇ ДРЕВНЬОЇ кроки» — під такою назвою опублікувала «Деснянська правда» від 28 травня розмову з кандидатом історичних наук В. Коваленком про унікальні археологічні знахідки в Чернігові, якому 1990 року виповнилося тисячотрьохсотріччя.

СИСТЕМАТИЧНО звертається до пам'яткоохоронної теми районна газета «Прапор комунізму» (Броди на Львівщині). Тут і кореспонденція про пленум правління районної організації Товариства, і стаття його відповідального секретаря Д. Чобота, і звернення трудового колективу ПМК-1 про відродження пам'яток зодчества з коментарем секретаря райкому партії Т. Киричок. Ці та інші матеріали об'єктивно фіксують перші кроки перебудови у ставленні до надбань минулого.

«БУЛЬДОЗЕРОМ ПО... ПАМ'ЯТІ» пройшла пошукова діяльність журналістки верхньодніпровської районної газети «Придніпровський комунар» Н. Сагуйченко, яка незаконно провела розкопки на місці загибелі радянського бойового літака в роки Великої Вітчизняної війни поблизу станції Верхівцеве Дніпропетровської області. Про це повідомила під такою назвою обласна молодіжна газета «Прапор юності».

Лесь БРИТАН

НАШІ АВТОРИ

БАХНО В., завідувач відділу редакції районної газети «Ленінська правда» Закарпатської області.

БУЛАЄВСЬКА Н., заступник голови правління Київської обласної організації Товариства.

ВОРОБІЙ Л., економіст Львівського виробничого об'єднання «Автонавантажувач», активіст Товариства Лева.

ГИРИЧ І., співробітник Центрального державного історичного архіву УРСР.

ДЕГТЯРЬОВ М., старший мистецтвознавець інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР.

ДЕНИСЕНКО А., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділення наукової інформації АН УРСР.

ІВАНОВ С., відповідальний секретар правління Миколаївської обласної організації Товариства.

ОРЕЛ Л., завідувачка сектора Музею народної архітектури та побуту УРСР.

РОТАЧ П., краєзнавець.

САНОЦЬКА Х., кандидат мистецтвознавства, викладач Львівського поліграфічного інституту імені І. Федорова, член Спілки художників СРСР.

СЕГЕДА С., кандидат історичних наук, в. о. завідувача сектора антропології Інституту археології АН УРСР.

СКУРАТІВСЬКИЙ В., завідувач відділу журналу «Народна творчість та етнографія», член секції пам'яток мистецтва Республіканського правління Товариства.

ТЕПЛІЯКОВ Г., член Спілки журналістів СРСР, активіст Товариства.

ТИМОФІЄНКО В., кандидат мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН УРСР, відповідальний секретар Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури по Українській РСР, член Республіканського правління Товариства.

ШЕВЧУК С., завідувач відділу Ровенського обласного будинку народної творчості і культурно-освітньої роботи, голова бюро секції пам'яток фольклору та народного мистецтва правління обласної організації Товариства.

Гравюри: М. Буденний, Т. Венгринович, Ю. Кох, В. Лопата, Г. Нарбут, М. Стратилат, А. Федак.

Малюнки: І. Валевич, В. Вечерський, Е. Джафаров, А. Реутов, І. Соболева, Д. Телегін.

Фото: В. Вечерський, С. Карташов, С. Марченко, О. Пошивайло, П. Ротач, І. Сухініна, Ю. Тюрін.

◆

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обговорених випадків, подає лише авторську точку зору.

◆

При передруку посилання на «Пам'ятки України» обов'язкове.

Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Телефони: 290-64-31 — головного редактора, заступників головного редактора; 290-81-62 — відповідального секретаря; 290-78-40, 290-81-62 — редакторів; 290-85-51 — художньо-поліграфічного оформлення. Адрес редакції: 252015, Київ-15, ул. Январского восстания, 21, корп. 19.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Створений навесні 1987 року постійний корпункт «ПУ» у заповідному Кам'янці-Подільському опублікував низку критичних матеріалів та фахових пропозицій стосовно стану культурно-історичної спадщини міста.

Що ж змінилося у Кам'янці за рік?

Вперше за десятиріччя існування Державного історико-архітектурного заповідника на посаду директора призначено фахівця — члена Спілки архітекторів України В. Фенцура, дії якого відзначаються компетентністю та енергійністю. За проектом архітектора Є. Пламеницької реставровано Башту на броді, котра ще минулого року перебувала у катастрофічному стані (в ній планують розмістити клуб туристів), розпочато відновлення завершення Тенчинської вежі замку. Після десятилітніх зволікань нарешті реставровано Хрестовоздвиженську церкву на Корвасарах, де розташується експозиція історії архітектури міста. Закінчено консервацію залишків Іоанно-Предтеченської церкви. За ініціативою міськкому ЛКСМУ студенти історичного факультету педінституту створюють добровільні дружини по впорядкуванню заповідника.

Втім, проблем поки що більше, ніж здобутків. Головна з них — загрозлива нестача проектної документації, оскільки Львівська КАРМ «Укрпроектреставрації» не в змозі забезпечити обсяг підрядних робіт (досі не видано жодного завершеного проекту). Нерідко проектування ведеться паралельно з будівництвом, що негативно позначається на якості реставрації. Таке становище вимагає не тільки розширення проектної групи, а й посилення науково-методичного керівництва.

При реставрації Триумфальної брами Кафедрального костюлу в кінці 1987 року без відома автора проекту архітектора Л. Хілая розібрали східний фасад пам'ятки, з нових матеріалів роблять її недоціль-

ІЛЮСТРАЦІЇ

Кам'янець-Подільський. Відновлення господарського корпусу (вул. Свердлова, 2-а), яке проводиться всупереч історико-архітектурному опорному плану і Комплексній схемі регенерації заповідника.

Реставрація середньовічних житлових будинків на Центральній площі, 4-а.

Триумфальна брама Кафедрального костюлу 1781 р. до і під час реставрації.

Хрестовоздвиженська церква XVIII ст. на Корвасарах до і під час реставрації.

ну копію. Під час реставрації пам'ятки архітектури XVI—XVIII століть — житлового будинку по вулиці Свердлова, 2-а — без потреби знищили частину стелі першого поверху з унікальним поліхромним ліпленням, що свідчить про відсутність авторського нагляду. Серйозною помилкою виявилось також відновлення господарського корпусу початку XIX століття по вулиці Свердлова, 2-а та зведення муру навколо пожежної частини всупереч історико-архітектурному опорному плану, без затвердженого проекту — таким чином спотворили історичне планування. Численні порушення сталися при реконструкції житлового будинку початку XIX століття по вулиці К. Маркса, 21 (не дотримано вимог паспорта оздоблення фасадів, зроблено цементну штукатурку) та при відновленні середньовічних житлових будинків на площі Центральної, 4-а, де без відома авторів проекту вирішено перепланувати другий і третій поверхи.

Де в чому ситуація порівняно з минулим роком не лише не покращилася, а й погіршилася. Так, хоча на Центральній площі встановлено кольоровий стенд «Схема закріплення території підприємств, установ, організацій міста, розташованих у зоні ДІАЗу для приведення її у належний порядок» (41 установа та організація), проте у Старому місті брудно — повсюди сміття та купи каміння.

Так, як і минулого року, в місті не з'явилося інформації про давньоруське походження Кам'янця, а в замку просто неба лежить кам'яне різьблення, яке могло б прикрасити і столичний музей-лапідарій. Розкоп на південному дворі замку не лише не законсервовано, а ще більше розрито (можливо скарбошукачами), при цьому відкрито давні поховання і чимало людських кісток розкидано довкола.

Незрозуміло, чому досі не розглянуто й не затверджено історико-архітектурний опорний план Кам'янця-Подільського, розроблений на прохання Товариства КиївНДІТІ у 1987 році і високо оцінений науковою громадськістю, адже він — не оціненна наукова підснова для вирішення всіх питань, пов'язаних з плануванням, забудовою, реконструкцією міста.

Ще більший подив викликають стосунки місцевого керівництва з науковою громадськістю. Постійна конфронтація, викликана ігноруванням ентузіастів, негативно позначається на охороні пам'яток.

Вважаємо, що окремі позитивні зрушення, які намітилися останнім часом, слід розвинути шляхом зміцнення наукових засад і піднесення рівня науково-методичного керування реставрацією, пошуку спільної мови з громадськістю та найширшого залучення її до пам'яткоохоронної справи.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ ♦ ПАМ'ЯТНИКИ УКРАИНЫ ♦ THE MONUMENTS OF UKRAINE